

ԱՔՍՈՐՅԱԼ ԶԵՅԹՈՒՆՑԻՆԵՐԻ ԶԻՆՎԱԾ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՁԸ ԴԵՐ ԶՈՐԻ ԱՆԱՊԱՏՈՒՄ

Ռոբերտ Ա. Թաթոյան

«Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամ

Հոդվածում լուսաբանվում է Հայոց ցեղասպանության երկրորդ փուլի ընթացքում հայերի ինքնապաշտպանության բացառիկ դրվագի՝ 1916 թ. ամռանը Դեր Զորի համակենտրոնացման ճամբարի լուծարումից հետո հայ արքայալիքների՝ անապատ քշված քարավաններից մեկում զեյթունցիների զինված դիմադրության պատմությունը:

Աշխատանքի աղբյուրագիտական հիմքը ականատես-վերապրածների վկայություն-հուշագրություններն են, հատկապես Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի գիտական ֆոնդերում պահվող՝ Տիգրան Մակարյանի անտիպ հուշագրությունը:

Համաձայն աղբյուրների տեղեկությունների՝

1. դիմադրությունը տեղի է ունեցել 1916 թ. օգոստոսի առաջին կեսին Շեղադիեի համակենտրոնացման ճամբարում,
2. դիմադրության անմիջական պատճառն աշխատանքային գումարտակներում տղամարդկանց բռնի հավաքագրման փորձն էր,
3. դիմադրությունը տևել է երկու-երեք օր և դաժանորեն ճնշվել է,
4. դիմադրության անմիջականորեն մասնակցած հայ տղամարդկանց թիվը եղել է 100-120, որոնց մոտ մեկ երրորդն ունեցել է հրազեն,
5. դիմադրության ճնշմանը մասնակցել են 200 հեծելազորային ժանդարմներ, նաև արաբների ու չերքեզների օժանդակ զորաջոկատներ. ջարդարարներից սպանվել է առնվազն 8 հոգի,
6. դիմադրության ճնշման գործողությունները ղեկավարել է անձամբ Դեր Զորի գավառապետ Սալիհ Զեքին:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Դեր Զոր, Շեղադիե, Զեյթուն, դիմադրություն, բռնագաղթ, համակենտրոնացման ճամբար:

Հոդվածը ներկայացվել է՝ 10.01.2024: Ընդունվել է տպագրության 18.04.2024:

The article was submitted on 10.01.2024 and accepted for publication on 18.04.2024.

Статья поступила 10.01.2024 и была принята к публикации 18.04.2024.

Ինչպես հղել՝ Ռոբերտ Ա. Թաթոյան, «Աքսորյալ զեյթունցիների զինված դիմադրության փորձը Դեր Զորի անապատում», *Յեղասպանագիտական հանդես* 12, no. 1 (2024), 9-48:

How to cite: Robert A. Tatoyan, “Armed Resistance Attempt of Deported Armenians from Zeitun in Der Zor Desert,” *Ts’eghaspanagitakan handes* 12, no. 1 (2024): 9-48.

Как сослаться: Роберт А. Татоян, “Попытка вооруженного сопротивления депортированных армян из Зейтуна в пустыне Дер Зор,” *Цехаспанагитакан андес* 12, no. 1 (2024): 9-48.

Ա. Աղբյուրներ

Սույն աշխատանքը նվիրված է Հայոց ցեղասպանության երկրորդ փուլի՝ ընթացքում հայերի ինքնապաշտպանության բացառիկ դրվագի՝ 1916 թ. ամռանը Դեր Զորի համակենտրոնացման ճամբարի² լուծարումից հետո հայ արսուրյալների՝ անապատ քշված քարավաններից մեկում զեյթունցիների զինված դիմադրության պատմությանը³:

Աշխատանքի աղբյուրագիտական հիմքը ակնանատես-վերապրածների վկայություն-հուշագրություններն են, հատկապես Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտու-

1 Ընդունված է Հայոց ցեղասպանության «երկրորդ փուլ» անվանել 1915-1916 թթ. Սիրիայի և Միջագետքի տարածքներում ստեղծված համակենտրոնացման ճամբարներում հայերի զանգվածային բնաջնջման շրջանը: Երկրորդ փուլի մասին տե՛ս մասնավորապես ֆրանսահայ ուսումնասիրող Ռայմոն (Հարություն) Գևորգյանի պատրաստած «Հայ արսուրյալների բնաջնջումը Սիրիա-Միջագետքի համակենտրոնացման ճամբարներում (1915-1916). ցեղասպանության երկրորդ փուլ» ֆրանսերեն աշխատությունը («L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie - Mésopotamie (1915-1916): La deuxième phase du génocide,» *Revue d'histoire arménienne contemporaine* 2 (1998), volume prepare par Raymond H. Kevorkian, 336 pp.), որը պարունակում է բազմաթիվ վերապրածների վկայություններ, և նույն հեղինակի «Հայոց ցեղասպանությունը. ամբողջական պատմություն» ուսումնասիրության «Ցեղասպանության երկրորդ փուլը. 1915 թ. աշուն – 1916 թ. դեկտեմբեր» բաժինը (Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History* (London-New York: I.B.Tauris & Co Ltd, 2011), 625-696):

Նշված ուսումնասիրությունների համատեքստում կարևորվում է նաև արսուրակյաններում հայ տարագիրների ընդհանուր կացության, նրանց օգնության տրամադրմանն ու փրկության կազմակերպմանն առնչվող հարցերի լուսարանումը (տե՛ս հատկապես Խաչիկ Մուրադյանի (Khatchig Mouradian, *The Resistance Network. The Armenian Genocide and Humanitarianism in Ottoman Syria, 1915-1918* (East Lansing, Michigan: Michigan State University Press, 2021), 236 էջ) և Հիլմար Կայզերի (Հիլմար Կայզեր, *Դեր Էզ-Զորի խաչողիներում: Մահ, վերապրում և ընդհարակյա մարդասիրական դիմադրություն Հայկական 1915-1917 թթ.* (Երևան, 2015), 118 էջ) աշխատությունները):

Ուսումնասիրողներն անգամ շրջանառության մեջ են դրել «հումանիտար (մարդասիրական) դիմադրություն» եզրույթը՝ նկատի ունենալով Հայոց ցեղասպանության տարիներին հայ և օտարերկրացի անհատների ու կառույցների գործադրած այն բոլոր մարդասիրական ջանքերն ու գործողությունները, որոնք ուղղված էին հայ գաղթականների վիճակի բարելավմանը և հայերի փրկությանը (եզրույթի բնորոշումը տե՛ս Հիլմար Կայզերի արդեն հիշատակված աշխատության մեջ, ինչպես նաև Խաչիկ Մուրադյանի «Ցեղասպանություն և հումանիտար դիմադրությունը Օսմանյան Սիրիայում 1915-1916 թթ.» հոդվածում (Khatchig Mouradian, «Genocide and Humanitarian Resistance in Ottoman Syria, 1915-1916,» *Études arméniennes contemporaines* [Online], 7 (2016), <http://journals.openedition.org/eac/1023>, դիտվել է՝ 30.06.2023), որոնցում եզրույթը կիրառված է վերնագրում):

2 Ուսումնասիրության մեջ *համակենտրոնացման ճամբար, համակենտրոնացման կայան, արսուրակայան և գաղթականայն* եզրույթները գործածվում են որպես հոմանիշներ:

3 Այս դրվագը, չնայած իր եզակիությանը, պատմագիտական գրականության մեջ շատ հայանցիկ է ուշադրության արժանացել, ինչը, ըստ երևույթին, պայմանավորված է հետազոտողներին հասանելի սկզբնաղբյուրների՝ դրվագի մասին սուղ տեղեկություններ պարունակելու հանգամանքով: Այսպես, Ռայմոն (Հարություն) Գևորգյանն իր «Հայոց ցեղասպանությունը. ամբողջական պատմություն» մենագրության մեջ հաղորդում է, որ 550 հայ տղամարդու սկզբնապես հավաքել են Դեր Զորի Լըշլա թաղամասի գոթանոցում, որոնք այնտեղ մնացել են յոթ օր առանց բավարար սննդի և ջրի: Բանտարկությունը վերապրածներին այնուհետ շրջալսված տարել են դեպի Սուվար (Եփրատի վտակ Խաբուր գետի ափին ընկած բնակավայր՝ Դեր Զորից մոտ 45 կմ դեպի արևելք) և խումբ առ խումբ սպանել՝ չնայած դիմադրությանը (դիմադրության մանրամասնությունները չեն ներկայացվում) (տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History*, 665): Իսկ Խաչիկ Մուրադյանը հաղորդում է, որ դիմադրությունը տեղի է ունեցել Սուվարից հյուսիս ընկած Շեղադին բնակավայրի մոտակայքում: Մի խումբ տարագիրներ, գիտակցելով, թե ինչ ճակատագիր է սպասվում իրենց, վրանների ձողերով գրոհել են քարավանն ուղեկցող չեչենների վրա: «Ընդվզումը», սակայն, անմիջապես ճնշվել է (տե՛ս Mouradian, *The Resistance Network*, 137):

տի (ՀՅԹԻ) գիտական ֆոնդերում պահվող՝ ծնունդով արիստանցի Տիգրան Մակարյանի անտիպ հուշագրությունը⁴։ Լինելով գեյթունցիների քարավանում՝ Տ. Մակարյանը եղել է դեպքերի ականատեսը՝ թողնելով դրանց մանրամասն նկարագրությունը։ Նրա հուշագրությունը վերոնշյալ դրվագի մասին պատմող հիմնական աղբյուրն է⁵։

Տիգրան Մակարյանը, սակայն, իր հուշերը թղթին է հանձնել 1964 թ.՝ դեպքերից մոտ 50 տարի անց, ինչը հանգեցրել է դրվագին առնչվող որոշ կարևոր իրողությունների ու փաստերի բացթողմանը, թերի ու թյուր ներկայացմանը։ Ուստի հուշագրի հաղորդած տեղեկությունների վավերականությունը ստուգելու, դրանք լրացնելու, ինչպես նաև պատմական առավել լայն համայնապատկերում ներկայացնելու նպատակով ներառել ենք այլ աղբյուրներից քաղված տվյալներ (այլ ականատես-վերապրածների վկայություններ, դիվանագիտական փաստաթղթեր, պատմագիտական ուսումնասիրություններ ևն)։

Բացի Տիգրան Մակարյանի հուշագրությունից՝ տեղի ունեցածի մասին հիշատակություններ ենք գտնում նաև ծնունդով սիվրիհիսարցի Գարեգին Հովհաննեսյանի⁶ և ծնունդով գեյթունցի Նազարեթ Մուրադյանի⁷ վկայություններում, ծնունդով մարաշցի Սամվել Սահակի⁸, ծնունդով գեյթունցի Հարություն Գալալյանի⁹ և ծնունդով այնթապցի Տիգրան Ճեպեճյանի¹⁰ հուշերում։ Դրվագի մասին տեղեկություններ կան նաև արևմտահայ անվանի մտավորական Արամ Անտոնյանի գրառումներում¹¹։ Հարկ

4 «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի գիտական ֆոնդեր (այսուհետ՝ ՀՅԹԻ ԳՖ), բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160 (հուշագրությունը մեքենագիր է՝ տպված A4 ձևաչափի թղթի վրա)։

5 Դեպքերի նկարագրությունն ամփոփված է հուշագրության 112-118-րդ թերթերում։

6 Գարեգին Հովհաննեսյանի վկայությունն առաջին անգամ հրատարակվել է ֆրանսերեն՝ թարգմանությամբ Ռայմոն (Հարություն) Գևորգյանի (տե՛ս «L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie – Mésopotamie (1915-1916),» 195-198)։ Վկայության հայերեն բնագիր տեքստը, որը պահվում է Փարիզի Նուբարյան գրադարանում (տե՛ս BNU/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l'histoire du génocide, P.J.1/3, liasse 52, Der Zor/Տէր Զոր, ff. 1-11), մեզ է տրամադրել ՀՅԹԻ տնօրենի խորհրդական Միհրան Մինասյանը։

7 *The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, Edited by Wolfgang Gust (New York – Oxford: Berghahn Books, 2014), 676-677.։

8 Սամուել Սահակ, «Յուշեր Տէր Զորի սպանդանոցէն», *Յառաջ օրաթերթ՝ ազգային, քաղաքական, գրական* (Փարիզ), 16 մարտ 1934, 2 (Սամվել Սահակը հեղինակի գրական կեղծանունն է, իսկական անունը պարզել մեզ չի հաջողվել)։

9 Յարութիւն Գալալճեան, *Միջին Արեւելքը։ Յեղասպանութեան Ականաւորեալ Զեյթունցի Պատմանիի Մը Յուշերը* (Պէլքրութ, 2018), 40-42։

10 Տիգրան Ճեպեճեան, «Տէր Զորի Սպանդը», *Հայ Ասթէպ* 6, թիւ 2 (18) (1965), 15-16, որոշ փոփոխություններով և լրացումներով՝ Տիգրան Ճեպեճեան, *Ապրումած օրեր հայասպանութենէն (Տէր Զոր, 1915)* (Հալէպ, 2001), 16-17։

11 Արամ Անտոնյանի գրառումներից որոշ հատվածներ, այդ թվում՝ այս դրվագը, առաջին անգամ հրատարակվել են ֆրանսերեն՝ թարգմանությամբ Ռայմոն (Հարություն) Գևորգյանի (տե՛ս «L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie – Mésopotamie (1915-1916),» 175-180)։ Հայերեն բնագիր տեքստը պահվում է Փարիզի Նուբարյան գրադարանում (տե՛ս BNU/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l'histoire du génocide, P.J.1/3, liasse 52, Der Zor/Տէր Զոր, ff. 53-58)։ Այն մեզ տրամադրել է ՀՅԹԻ տնօրենի խորհրդական Միհրան Մինասյանը։ Արամ Անտոնյանի՝ Մեծ եղեռնի պատմագրման ու վավերագրման աշխատանքների մասին մանրամասն տե՛ս Միհրան Մինասեան, «Արամ Անտոնեան եւ Հայոց ցեղասպանութեան վաւերագրումի իր հաւաքական աշխատանքը Հալէպի մէջ», *Միջինասիական հիմնահարցեր. պատմություն և արդիականություն*։

է արձանագրել, որ վերոնշյալ հեղինակները, ի տարբերություն Տիգրան Մակարյանի, անմիջականորեն չեն առերեսվել դեպքերին. նրանք իմացել են դրվագի մասին ականատեսներից և վերապատմել իրենց լսածը¹²: Այդ պատճառով դեպքերի մասին նրանց վկայությունները, Տ. Մակարյանի պատմածի համեմատությամբ, շատ ավելի հակիրճ են: Այդուհանդերձ, դրանք որոշակի մանրամասնություններ են պարունակում, որոնք բացակայում են Տ. Մակարյանի հուշերում¹³:

Ն. Մուրադյանի, Գ. Հովհաննեսյանի և Ա. Անտոնյանի վկայությունները հավաքվել են դեպքերից շատ չանցած: Մուրադյանի վկայությունը գրի է առել շվեյցարացի միսիոներուհի Բեատրիս Ռոները¹⁴ 1916 թ. աշնանը Հալեպում և անմիջապես փոխանցել Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Վալտեր Ռյուպերին: Հովհաննեսյանն անձամբ է գրել իր վկայությունը և հանձնել Արամ Անտոնյանին 1918–1919 թթ. Հալեպում. նշված շրջանին են վերաբերում նաև դրվագի մասին անանուն աղբյուրից Արամ Անտոնյանի ստացած տեղեկությունները: Սամվել Սահակի հուշերը հրապարակվել են մաս առ մաս 1934 թ. «Յառաջ» օրաթերթում: Տիգրան Ճեպեճյանի իր վկայությունը սկզբնապես ներկայացրել է որպես գեկուցում՝ ընթերցելով այն 1955 թ. Մեծ եղեռնի ոգեկոչման արարողության ժամանակ Հալեպի Կրթասիրաց վարժարանում:

Արժանահիշատակ են դրվագի մասին խիստ համառոտ և աղավաղված տեղեկությունները հայ տարագիրների քարավանների բնաջնջմանը մասնակցած ոչ կանոնավոր զորացրկատներից մեկի ղեկավար չեչեն (չերքեզ)¹⁵ Մահմուդ բեկի պատմածներում, որոնք գրի է առել Նշան Մաթոսյանը 1918 թ. մարտին¹⁶:

Գիտաժողովի նյութերի ժողովածու (Երևան, 2021), 139-158, տե՛ս նաև Միհրան Մինասեան, «Արամ Անտոնյանի անտիպ գրառումները Տէր Զօրի կոտորածներուն մասին», *Հայկազեան հայագիտական հանդէս*, ԼԵ (Պեյրոս, 2015), 685-724:

12 Գարեգին Հովհաննեսյանը, Սամվել Սահակը և Նազարեթ Մուրադյանը չեն նշում իրենց տեղեկությունները հաղորդած անձանց անունները. առաջինը որպես աղբյուր նշում է «Խսադրճայէն փախչող երիտասարդ մը», մյուսները՝ քարավանից վերապրած վիրավոր զեյթունցիների: Արամ Անտոնյանը ևս չի նշում իրեն տեղեկություններ հաղորդած անձի անունը: Տիգրան Ճեպեճյանի աղբյուրը այնքապից հարություն Սըլզըտցյանն էր, Հարություն Գալաշյանինը՝ ծնունդով զեյթունցի Գրիգոր Ալեքսանյանը:

13 Նշենք, որ դրվագի հիշատակումը նման համեմատաբար մեծ թվով ոչ անմիջական վկաների կողմից ինքնին տեղի ունեցածի նշանակալիության ցուցիչ է:

14 Բեատրիս Ռոները 1915-1917 թթ. աշխատանք է տարել Հալեպի նահանգում հայ տարագիրների փրկության ուղղությամբ: Նրա գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Hans-Lukas Kieser, “Beatrice Rohner’s Work in the Death Camps of Armenians in 1916.” In: Jacques Sémelin, Claire Andrieu, Sarah Gensburger (eds.), *Resisting Genocide: The Multiple Forms of Rescue* (London: C. Hurst, 2014), 367-382:

15 *Չերքեզներ* հավաքական անվանումով էին հայտնի ռուսական զորքերի կողմից 1864 թ. Կովկասի վերջնական նվաճումից հետո Օսմանյան կայսրություն գաղթած իսլամադավան կովկասյան ժողովուրդների ներկայացուցիչները, այդ թվում՝ *չեչեններ*: Հայոց ցեղասպանության տարիներին չերքեզներն ակտիվորեն ընդգրկված էին ժանդարմերիայի ջոկատներում, որոնց վրա էր դրված հատկապես Դեր Զորում հայ տարագիրների քարավանների ոչնչացումը: Ականատես-վերապրածների վկայություններում *չեչեններ* և *չերքեզներ* անվանումները հաճախ գործածվում են որպես հոմանիշներ: Հայոց ցեղասպանությանը չերքեզների մասնակցության մասին տե՛ս մասնավորապես Արսեն Ավագյան, «Չերքեզական ջոկատների մասնակցությունը 1915 թ. հայերի ցեղասպանությանը», *Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր*, 4 (2001), 29-35, հմմտ. Арсен Авакян, *Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX – первая четверть XX вв.)* (Ереван: Музей-институт Геноцида армян, 2001), 238-243:

16 Այն ժամանակ Հալեպի երկաթգծի սպասարկման ծառայությունում փոքր պաշտոն վարելով՝

Բ. Զեյթունցիների և ալբիստանցիների բռնագաղթը 1915 թ. Դեր Զոր և հայ աքաղաղների կացությունը Դեր Զորում մինչև 1916 թ. ամառ

Տիգրան Մակարյանը ծնունդով Մարաշի գավառի Ալբիստան գյուղաքաղաքից էր (Մեծ եղեռնի նախօրյակին ուներ մոտ 4 000 հայ բնակչություն¹⁷): Ծնվել է 1901 թ., այսինքն՝ 1915 թ. 14 տ. էր: Հեղինակի հայրը՝ Հովհաննես Մակարյանը, մասնագիտությամբ բժիշկ էր, Ալբիստան էր տեղափոխվել հարևան Մեքաստիայի գավառի Կյուրին բնակավայրից¹⁸ և կարճ ժամանակում հասել հաջողությունների՝ բացելով սեփական փոքր կլինիկան և դեղատունը¹⁹: Ինչպես և ժամանակի շատ հայ ընտանիքներ, Մակարյանների ընտանիքը ևս բազմանդամ էր: Տիգրանը տան կրտսեր գավակն էր. ուներ երկու եղբայր և երեք քույր²⁰:

1915 թ. սկզբին Տիգրանի եղբայրները սովորում էին Բեյրութի բժշկական ուսումնական հաստատություններում, քույրերից մեկն ամուսնացած էր, մյուս երկուսն ուսանում էին Մարաշի բողոքական աղջկանց վարժարանում: Ծնողների հետ էր մնացել և հետևաբար նրանց հետ բռնագաղթի ենթարկվել միայն Տիգրանը:

Ինչպես հայտնի է, Հայոց ցեղասպանության ընթացքում արևմտահայության տեղահանության առաջին զանգվածային գործողությունը տեղի է ունեցել 1915 թ. մարտ-մայիս ամիսներին Զեյթունում և նրան հարակից Ալբիստանի և Գյոքսունի (Կոկիսոն) գավառակներում: Աղբյուրների վկայությամբ՝ նշված գործողության շրջանակում աքսորվել է մոտ 26 500 հայ, որից 5 000-ն ուղարկվել են Կոնիա, 5 500-ը՝ Հալեպ, իսկ մնացած 16 000-ը՝ Եփրատ գետի երկայնքով ձգվող բնակավայրեր՝ Ռաքքա, Սարդա և Դեր Զոր, որոնց կից հետագայում ստեղծվել են բռնագաղթյալ հայերի համակենտրոնացման ճամբարներ²¹: 1915 թ. ապրիլի 8-ին, 11-ին և 13-ին բռնագաղթի են ենթարկ-

տեսակցություն է ունեցել ջարդարարի հետ, խոսեցրել նրան Դեր Զորում հայերի բնաջնջման գործողության մասին և գրի առել պատմածները (Մահմուդ բեկի պատմածն ամբողջությամբ տե՛ս *Տեր Զոր: Հեղինակ՝ Աղեփեմ վերապրողներ* (Փարիզ, տպ. Պ. Էլեկան, 1955), 228-239, դիմադրության դրվագի մասին տե՛ս նույն տեղում, 231):

17 Գրիգոր Գալուստեան, *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Զեյթուն* (Բ. Տյագրութին, Լոնկ Այլընտ Միթի, Ե.Ե., 1988), 70, տե՛ս նաև Ռոբերտ Թաթոյան, *Կիլիկիահայության թիվը Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին* (Երևան, ՀՅԹԻ հիմնադրամ, 2021), 132-133: Հուշագրության հեղինակի տվյալներով՝ Ալբիստանում բնակվում էր 3 700–3 800 հայ (տե՛ս ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 5):

18 Ընկած է Ալբիստանից մոտ 80 կմ դեպի հյուսիս:

19 ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 5:

20 Նույն տեղում, թերթ 57:

21 Տեղեկությունը՝ դեպքերի ականատես ամերիկացի բժիշկ-միսիոներ, դոկտոր Ֆրեդ Շեպարդի (*The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16. Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs by Viscount Bryce. With a Preface by Viscount Bryce* (London: HM Stationery Office, 1916), 472) (վերցված է փաստաթուղթ № 120-ից (Cilicia: Letter, dated 20th June, 1915, from Dr. L., a foreign resident in Turkey; communicated by the American Committee for Armenian and Syrian Relief)): Հեղինակի անունը՝ ըստ ժողովածուի չգրաքննված տարբերակի՝ Արա Սարաֆյանի հրատարակության (James Bryce and Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*, edited and with an introduction by Ara Sarafian (Gomidas Institute: Taderon Press, Princeton, New Jersey, 2000), 482-483):

Հալեպում ԱՄՆ հյուպատոս Ջեյմ Զեքսնի տվյալներով՝ մայիսի 12-ի դրությամբ Զեյթունից ու

վել բուն Ջեյթունի հայերը²², նրանցից անմիջապես հետո՝ Ալբիստանի և Գյոքսունի հայերը²³: Սիրիա ուղևորվող արքիստանցի հայերի քարավանի հետ ճամփա է ընկել նաև Մակարյանների ընտանիքը²⁴:

Հուշագրի վկայությամբ՝ դեպի Դեր Զոր քշվող արքիստանցի հայերի քարավանի միջանկյալ հիմնական հանգրվաններն էին Մարաշը, Բիրեջիկը, Ուրֆան (Եդեսիա), Ռաքքան և Սաբղան: Հեղինակը չի հաղորդում քարավանի ընթացքի հստակ ժամանակագրությունը, սակայն արձանագրում է հիմնական հանգրվանից հանգրվան ուղու տևողությունը: Մարաշում հանգիստը՝ առնվազն հինգ օր²⁵, Մարաշից Բիրեջիկ ճանապարհը՝ հինգ օր, Բիրեջիկում հանգիստը՝ երեք օր, Բիրեջիկից Ուրֆա ճանապարհը՝ երեք օր, Ուրֆայում հանգիստը՝ վեց օր, Ուրֆայից Ռաքքա ճանապարհը՝ հինգ օր²⁶: Վերոնշյալից կարելի է ենթադրել, որ Ալբիստանից մինչև Սաբղա քարավանի ուղու ընդհանուր տևողությունը պետք է կազմեր 47-50 օր²⁷: Այսպիսով, եթե արքիստանցիների ուղևորության մեկնակետ ընդունենք ապրիլի երկրորդ կեսը, ապա նրանք

Մարաշի գավառի այլ շրջաններից տեղահանվել էր 4 300-4 500 ընտանիք՝ 28 000 հայ (տե՛ս *United States Official Documents on the Armenian Genocide. Volume I: The Lower Euphrates*, Compiled and introduced by Ara Sarafian (Watertown, Mass.: Armenian review, 1993), 14): Այլ տեղեկություններով՝ 1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին տեղահանված հայերի թիվն ավելի մեծ է եղել: Այսպես, 1915 թ. հունիսի սկզբին Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Հանս ֆոն Վանզենհայմին փոխանցված Սսի կաթողիկոս Սահակ Բ Խաչապյանի տվյալներով, տեղահանվել էր մոտ 30 000 հայ Ջեյթունից, Ալաբաշից, Ալբիստանից, Դորթ-Յուլից և Հասանբեյլիից (տե՛ս *The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, 211): Մեկ այլ վիճակագրությամբ, որը, ըստ էության, ավելի ամբողջական է՝ ներառելով նաև Դորթ-Յուլի ու Հասանբեյլիի տեղահանված հայերի թիվը, արտրվել էր մոտ 32 000 մարդ, որից մոտ 8 000-ը (հիմնականում կանայք և երեխաներ) տարվել էին Կոնիա, մոտ 5 000-ը՝ Հալեպ, և 19 000-ը՝ Միջագետք (տե՛ս Սեպուհ Ակունի, *Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը* (Կ. Պոլիս, տպագր. Յ. Ասատուրեան և որդիք, 1920), 52):

22 Լեոն Վարդան, *Ժամանակագրություն հայկական դասնիկների* (Պեյրուք, տպարան «Ատլաս», 1975), 33 և 69 (ծանոթագրություն), տե՛ս նաև Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History*, 587:

23 Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History*, 588: Ջեյթունի հայերի տեղահանության մասին մանրամասն տե՛ս Հայկազ Պողոսյան, *Ջեյթունի պատմությունը 1409-1921 թթ.* (Երևան, «Հասարակ» հրատ., 1969), 396-402:

24 Նախքան քարավանների շարժվելը հնարավոր դիմադրության վտանգը չեզոքացնելու նպատակով օսմանյան իշխանությունները Մարաշ էին տեղափոխել ու բանտարկել զեյթունցի և ալբիստանցի հայ երեխաներից շատերին, այդ թվում՝ հուշագրության հեղինակի հորը՝ Հովհաննես Մակարյանին: Հուշագրության հեղինակը նշում է, որ Հովհաննես Մակարյանը բանտից ազատվել և միացել է արքիստանցիների քարավանին դրա՝ Մարաշ հասնելուց (1915 թ. ապրիլի 25) չորս օր հետո (տե՛ս ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթեր 61):

25 Տիգրան Մակարյանը ծնողներին միացել էր Մարաշում, ուստի չի նկարագրում Ալբիստանից Մարաշ ճանապարհը, սակայն այլ աղբյուրներից հայտնի է, որ այդ ուղու տևողությունը մոտ յոթ օր էր (տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History*, 588):

26 Մարաշից Սաբղա ճանապարհի նկարագրությունը տե՛ս ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթեր 61-80:

27 Նաև նույն քարավանով արտրված, ականատես-վերապրած ալբիստանցի Միհրան Աղազարյանի վկայությունը, ըստ որի՝ քարավանի՝ *անապարտում* (ըստ երևույթին՝ Մարաշից մինչև Դեր Զոր) ճամփորդությունը տևել է 47 օր (տե՛ս Միհրան Աղազարեան, *Աքսորականի յուշեր* (Ատանա, Տպարան «Հայ ձայն»-ի, թիվ 5, 1919), 3):

պետք է Սաբդա հասած լինեին 1915 թ. հունիսի կեսերին: Նրանցից առաջ (մայիսի վերջ – հունիսի սկիզբ) Դեր Զորի գավառ էր հասել գեյթունցիների առաջին քարավանը²⁸: Մակարյանների հետ նույն քարավանով Միջագետք տեղափոխված և մինչև Դեր Զոր հասած ալբիստանցի Միհրան Աղազարյանը վկայում է, որ այնտեղ «յունիսի անապատային խիստ տաքին, գլուխին միայն շուքի տակ պահելով կ'ապրէին անելի քան 3000 Զեյթունցի հայեր»²⁹:

Ի տարբերություն Արևմտյան Հայաստանի տարածքից դեպի Սիրիա և Միջագետք արքստրվող հայերի, որոնց մեծ մասը բնաջնջվել էր մինչև տեղ հասնելը, կիլիկիահայերի այս և հետագա այլ քարավաններ ճանապարհի ընթացքում մարդկային ավելի փոքր կորուստներ են ունեցել: Դա պայմանավորված էր Սիրիայի և Միջագետքի արքստրակայանների՝ Կիլիկիային համեմատաբար մոտ գտնվելու, ճանապարհին չեթեական ջոկատների գրոհներից, քրդական և այլ ցեղերի հարձակումներից զերծ մնալու հանգամանքներով³⁰: Մասնավորապես ալբիստանցիների քարավանի պարագայում որոշակի դեր է խաղացել նաև Մարաշի, Բիրեջիկի և Ուրֆայի դեռևս չարքստրված տեղացի հայ բնակչության՝ նրանց ցուցաբերած օգնությունը³¹:

Ալբիստանցիների քարավանի մի մասը, այդ թվում՝ Մակարյանների ընտանիքը, առժամանակ տեղավորվել է Սաբդայում, իսկ մյուս մասը շարունակել է ճանապարհը դեպի Դեր Զոր³²: 1915 թ. հուլիսի երկրորդ կեսին վերաբերող տվյալներով՝ Դեր Զոր հասած գեյթունցի և ալբիստանցի հայերի թիվը մոտ 10 000 էր, իսկ հայ արքստրականների ընդհանուր թիվը՝ 15 328³³: Օգոստոսի երկրորդ կեսին Դեր Զորում հավաքված կիլիկիահայերի թիվն արդեն մոտ 15 000 էր. գեյթունցիներին էին միացել Այնթապից, Մարաշից, Տարսուսից, Ադանայից և Մերսինից տեղահանված հայեր³⁴:

Սաբդայում Հովհաննես Մակարյանին թույլատրվել է զբաղվել բժշկությամբ. կայմակամը (գավառակապետ) նրան սենյակ է հատկացրել հիվանդներին ընդունելու համար³⁵: Որոշ ժամանակ անց, հավանաբար 1915 թ. հուլիսի կեսերին, Հալեպ գնալու ճանապարհին Սաբդայում է իջևանել Դեր Զորի մութեսարիֆ (գավառապետ) Ալի Սուադը, որը հայտնի էր հայերի նկատմամբ իր բարյացակամ վերաբերմունքով³⁶:

28 Mouradian, *The Resistance Network*, 123.

29 Աղազարեան, *Աքստրականի յուշեր*, 3:

30 Թաթայան, *Կիլիկիահայության թիվը Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին*, 172: Կորուստների փոքր լինելու մասին նշում ունի նաև հուշագրության հեղինակը (տե՛ս ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 88):

31 Հուշագրության հեղինակը հաղորդում է, որ Բիրեջիկի 25 հայ երիտասարդներից կազմված ջոկատը ձիերով և ջորիներով ուղեկցել է քարավանը մինչև Ուրֆա (տե՛ս նույն տեղում, թերթ 64):

32 Միհրան Աղազարյանի վկայությամբ՝ քարավանը Դեր Զոր էր հասել հունիսի 24-ին (տե՛ս Աղազարեան, *Աքստրականի յուշեր*, 3):

33 *The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, 275.

34 Նույն տեղում, 348:

35 ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 82:

36 Ալի Սուադը հիմնականում դրական բնութագիր ունի հայ վերապրածների վկայություններում ու հուշերում, և Տիգրան Մակարյանն այստեղ բացառություն չէ: Ահա նրա վկայությունը. «Իթիլաֆական (թագավորական, սակայն ոչ Համիդի կողմնակից), առաջադիմասեր և հայերի հանդեպ բավական

Տեղեկանալով Հովհաննես Մակարյանի մասին՝ գավառապետն առաջարկել է նրան տեղափոխվել Դեր Զոր քաղաք³⁷: Հովհաննես Մակարյանն ընդունել է գավառապետի առաջարկը՝ ստանձնելով հայ բռնագաղթյալների ընդհանուր քննիչ բժշկի պաշտոնը³⁸:

Հովհաննես Մակարյանի՝ Դեր Զոր տեղափոխվելը և իր պարտականությունների կատարմանն անցնելը³⁹ հնարավորություն են տվել հուշագրության հեղինակին մոտիկից ծանոթանալու և վկայություններ թողնելու տեղի հայ բռնագաղթյալների կացության վերաբերյալ: Հեղինակի հաղորդմամբ, բացի բուն քաղաքից, հայերը տեղավորվել էին նրա հարևանությամբ ստեղծված համակենտրոնացման երկու ճամբարներում: Դրանցից առաջինն ընկած էր քաղաքից դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ ճանապարհի ձախ կողմում՝ Եփրատ գետի ափին (աղբյուրներում հաճախ հիշատակվում է որպես Սալիհիեի ճամբար. անվանումը ծագում է Դեր Զորի համապատասխան թաղի անունից, որտեղ այն գտնվել է), իսկ երկրորդը՝ քաղաքից դեպի արևելք՝ գետի հանդիպակաց ափին (հիշատակվում է որպես Ջեզիրեի ճամբար. Ջեզիրեն Եփրատի ձախ ափին ընկած տարածաշրջանի ընդհանուր անվանումն է)⁴⁰: Բուն քաղաքում հաստատվել

բարյացակամ: Նա մտածում էր Տեր-Զորի անապատային շրջանը շենացնել, ինչի լավագույն միջոցն էր համարում հայերին օգտագործել, որոնք մութեսարիֆի հույները արդարացում էին: Նրա մութեսարիֆության շրջանում հայերը Տեր-Զորում խաղաղ ապրեցին, և նա, համոզված լինելով, որ տեղացիների միջոցով իր փաշայած նպատակներին չէր կարող հասնել, նույնիսկ հովանավորում էր հայերի շինարար գործունեությունը» (նույն տեղում, թերթ 96): Այն, որ Ալի Սուադը երիտթուրքերին ընդդիմադիր «Իթիլաֆ» (ծագում է կուսակցության թուրքերեն «Hürriyet ve İtilâf» («Ազատություն և համաձայնություն») անվանումից) կուսակցության անդամ էր, հասանելի աղբյուրներում և ուսումնասիրություններում չի հիշատակվում: Հայ գաղթականներին օգնելու համար Ալի Սուադի գործադրած ջանքերը թույլ են տվել որոշ ուսումնասիրողների նրան անգամ դասել Հայոց ցեղասպանության «արդարների», այսինքն՝ Հայոց ցեղասպանության ընթացքում հայերին օգնած օտարազգի գործիչների շարքը (տե՛ս Gérard Dédeyan, Ago Demirdjian, Nabil Sale, *The Righteous and People of Conscience of the Armenian Genocide* (London: C. Hurst & Co., 2023), 93-96):

37 ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 83: Հուշագրության հեղինակն այստեղ բաց է թողել գավառապետի անունը, ինչպես նաև գավառապետի՝ Սաբղա այցելությունը թվագրել մայիսով, ինչը սխալ է:

38 Հովհաննես Մակարյանի՝ Դեր Զոր տեղափոխվելու մասին Միհրան Աղազարյանի հուշերում պահպանվել են հետևյալ ուշագրավ տեղեկությունները. «Ալի Սուատ բեյ Հալեպ երթալու առթիւ Սապխայի մէջ տեսած էր մաս մը ընտրեալ հայութիւն և խոստացած էր անոնցմէ մօտ քսան ընտանիք տեղաւորել Տէր Զօրի մէջ, որպէս մասնագէտ արհեստաւորներ: Ալպիստանցի Տքթ. Յովհաննէս է.Ֆ. Մակարեան օգտուելով այս առիթէն, մասնաւոր արտօնագրով մը քսան ընտանիքներու հետ ինքն ալ Տէր Զօր կուգար» (Աղազարեան, *Աքտրականի յուշեր*, 17): Միհրան Աղազարյանն այնուհետ ավելացնում է, որ «Ալի Սուատ բեյ մասնաւոր համակրանք մը ցոյց կուտար այդ բանինաց և ազգասէր հայուն հանդէպ» (նույն տեղում): Տիգրան Մակարյանն էլ հաղորդում է, որ իրենց հետ Դեր Զոր տեղափոխվելու հատուկ թույլտվություն էին ստացել իրենց բարեկամ-ազգական այլ ընտանիքներ՝ 68 հոգի (տե՛ս ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 83):

39 Մասնավորապես, Հովհաննես Մակարյանին էր հանձնվել Սալիհիեի համակենտրոնացման ճամբարում հայ արքարական կանանց սնունդ բաշխելու գործը. «Յարգելի օտքօրը անմիջական բարօրութիւն մը յառաջացուցած էր ընդհանուր գաղթականութեան մէջ, մասնաւոր հոգածութիւն տածելով մանաւանդ Հայաստանցի տարագիր կիներուն նկատմամբ: Անոնց ցաւերուն կուտակուած ճնշումը կզգար իր սրտին վրայ երբեմն ջղային նոպա մը կունենար, ժամանակ մը խելագարածի վիճակ ստացաւ», – հաղորդում է Միհրան Աղազարյանը (Աղազարեան, *Աքտրականի յուշեր*, 18):

40 Նույն տեղում: Ջեզիրեի ճամբարը տարանցիկ էր. այնտեղից հայ արքարականներին տեղավորում

էին հիմնականում Կիլիկիայի և Միջերկրական ծովի առափնյա շրջանների հայերը, որոնք արևմտահայերից առաջինն էին ենթարկվել տեղահանության և ավելի շուտ էին հասել արքայապալայի: Քաղաքից դուրս ստեղծված համակենտրոնացման ճամբարները լցված էին հիմնականում բուն Արևմտյան Հայաստանի նահանգների (Էրզրում, Բիթլիս, Խարբերդ, Դիարբեքիր և Մերաստիա)՝ բռնագաղթը վերապրած հայերով⁴¹: Հուշագրության հեղինակը համակենտրոնացման վրանային ճամբարներում տեղավորվածների վիճակը որակում է «դժոխային»: Աքսորի ճանապարհը վերապրել էին գերազանցապես տարեց կանայք և երեխաները (նույնպես հիմնականում իգական սեռի), որոնք որևէ հնարավորություն չունեին աշխատանք գտնելու և ապրուստի թեկուզ սուղ միջոցներ հայթայթելու⁴²:

Քաղաքում բնակություն հաստատած հայ արքայալների վիճակը, ի տարբերություն ճամբարներում տեղավորվածների, ավելի բարվոք էր: Հուշագրության հեղինակի վկայությամբ (գուցե որոշակիորեն չափազանցված)՝ բռնագաղթից դեռ երկու-երեք ամիս չանցած՝ 1915 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին, Դեր Զորում գրեթե բոլոր նպարավաճառները, փերեզակներն ու խանութպանները հայեր էին⁴³: Այս տեղեկությունը հաստատում է մեկ այլ ակնառես՝ այնթապցի Տիգրան Ճեպեճյանը. «Իզմիրի, Թեքիրտաղի, Պրուսայի և Պոլսյ կողմերէն եկած գաղթականներ, մեծ մասամբ վաճառականներ, Տեր Զորի շուկան գրաւած էին. հրապարակի լաւագոյն խանութները անոնք վարձած էին սուղ գներով և բնիկները շատ գոհ էին»⁴⁴:

Հայերը Դեր Զորում բացել էին նաև ճաշարաններ ու սրճարաններ: Դրանցից մեծ հռչակ էր վայելում հատկապես պոլսեցի Լևոն Էֆենդիի ճաշարանը, որն առանձնապես էր բազմատեսակ ուտեստներով: Հայերը սեփական ուժերով հիմնել էին համերգային կատարումների հարթակ. դա ցանկապատված բացօթյա հրապարակ էր՝ խորքում 10-15 մ տարածություն ունեցող բեմով: Ծալապատիկ նստած հանդիսատեսին մատուցվում էին արևելյան երաժշտություն և պար⁴⁵: Չէին անտեսվել նաև հայ արքայալների հոգևոր կարիքները. Դեր Զոր քաղաքում հայերը կարողացել էին մի մեծ սենյակ վարձել, որը վերածել էին եկեղեցու՝ անցկացնելով եկեղեցական հավաքներ, արարողություններ և ծեսեր⁴⁶:

էին գավառի այլ շրջաններում կամ ուղարկում էին Մոսուլ (տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History*, 663):

41 ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 88: Կիլիկիահայերի՝ Դեր Զոր քաղաքում, Արևմտյան Հայաստանից հայ գաղթականների՝ քաղաքից դուրս ստեղծված վրանային ճամբարներում և բացօթյա վայրերում տեղավորվելու մասին հուշագրի այս վկայությունը երկրորդվում է այլ ակնառես-վերապրածների հաղորդած տեղեկություններով (տե՛ս մասնավորապես 1915: Աղէր և վերածնունդ: Հեղինակ՝ Աղէրէն վերապրողներ (Փարիզ, տպ. Արաքս, 1952), 157):

42 ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 88: Հեղինակը՝ որպես ակնառես, մանրամասն նկարագրում է նաև համակենտրոնացման ճամբարներում տիրող իրավիճակը (տե՛ս նույն տեղում, թերթեր 89-91):

43 Նույն տեղում, թերթ 89:

44 Ճեպեճյան, «Տեր Զորի Սպանդը», 12:

45 ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 89:

46 Նույն տեղում, թերթ 105:

1915 թ. հոկտեմբերի վերջին Դեր Զորի համակենտրոնացման ճամբարներում բժավոր տիֆի համաճարակ է բռնկվել, որը շատ արագ տեղափոխվել է բուն քաղաք: Ըստ տարբեր վկայությունների՝ համաճարակին օրական զոհ էր գնում 150-200 մարդ⁴⁷: Ըստ այդմ՝ համաճարակի տարածման ակտիվ շրջանում (1915 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր) մոտ 10 000 մարդ է մահացել, այսինքն՝ բուն Դեր Զոր քաղաքում և ճամբարներում կենտրոնացած 22-23 հազ.⁴⁸ հայ արքայալների առնվազն մեկ երրորդը⁴⁹ (եթե ընդունենք, որ 1915 թ. սեպտեմբերից առ 1916 թ. ապրիլ՝ ութ ամսում, տարբեր հիվանդություններից և սովից Դեր Զոր քաղաքում և երկու ճամբարներում օրական մահանում էր, միջին հաշվով, 100 հայ արքայալ, ապա զոհերի ընդհանուր թիվը մինչև ճամբարների վերացումը և հայ արքայալների բնաջնջումը կլինի 25-30 հազար)⁵⁰:

Հնայած մահացության այս բարձր ցուցանիշներին՝ հայերի թիվը Դեր Զորում և շրջակա գյուղերում մնում էր կայուն՝ 20-25 հազարի սահմաններում, քանի որ բռնագաղթյալների հոսքը չէր դադարում. մահացածներին փոխարինելու էին գալիս նորերը: Միհրան Աղազարյանի հավաստի տվյալներով (Դեր Զորում հայ տարագիրների հաշվառմամբ զբաղվող պաշտոնյաներից մեկն էր)՝ 1915 թ. հունիսից առ 1916 թ. մայիս Դեր Զորի գավառում հաշվառված հայ գաղթականության ընդհանուր թիվը կազմել է 180 000, որից Դեր Զոր քաղաքում և շրջակա գյուղերում՝ 80 000, Սաբղա-յում՝ 15 000⁵¹:

Տիգրան Մակարյանի վկայությամբ՝ հայրը համաճարակի ժամանակ «ամեն օր, ուրիշ երկու հայ բժիշկների հետ գնում էր համակենտրոնացման ճամբարները ժողովրդին «բուժելու», գուցե ավելի ճիշտ կլիներ ասել, իր ներկայությամբ «մխիթարելու», քանի որ անհրաժեշտ դեղորայք գրեթե չկար⁵²: Տիֆով են հիվան-

47 Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Ռյուլերի՝ կանցլեր Բեթման Հոլվեգին հասցեագրած 1915 թ. նոյեմբերի 16-ի նամակին կցված գերմանացի զինվորական բժիշկ Շախթի գեկուցագիրը (*The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives*, 463): Օրական հարյուրավոր զոհերի մասին է վկայում նաև ականատես-վերապրած Տիգրան Ճեպեճյանը (Ճեպեճեան, «Տեր Զորի Սպանդը», 12): Իսկ Միհրան Աղազարյանը օրական զոհերի թիվը նշում է 300-350 (տե՛ս Աղազարեան, *Արքայականի յուշեր*, 18):

48 Ըստ Հալեպում ԱՄՆ հյուպատոս Ջեքսոնի՝ 23 300 (այդ թվում՝ առաքելական՝ 22 100, բողոքական՝ 1 200) (տե՛ս *United States Official Documents on the Armenian Genocide. Volume I: The Lower Euphrates*, 100):

49 Դոկտոր Շախթը (1915 թ. նոյեմբերի կես) հաղորդում է, որ Դեր Զորում կար 15 000 հայ արքայալ (տե՛ս *The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives*, 463), այսինքն՝ հայերի թիվը, 1915 թ. սեպտեմբերի համեմատությամբ, նվազել էր մոտ 7 հազարով:

50 Միհրան Աղազարյանի հաղորդմամբ՝ Դեր Զորի գավառի բոլոր արքայալայաններում սովից և հիվանդություններից մահացածների թիվը մինչև 1916 թ. հուլիս մոտ 60 000 էր (տե՛ս Աղազարեան, *Արքայականի յուշեր*, 39):

51 Նույն տեղում, 24: Տարագիրներ կային նաև գավառի Մեադին, Աբու Քեմալ և Անե գավառակներում (համապատասխանաբար՝ 33 000, 35 000 և 12 000), 5 000 հայ էլ Դեր Զորից տեղափոխվել էր Մոսուլ (տե՛ս նույն տեղում):

52 ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 92: Համաճարակի մոլեգնության շրջանում հոր հետ մի անգամ արքայալների ճամբար է գնացել նաև Տիգրան Մակարյանը, որն իր հուշերում հետևյալ կերպ է նկարագրում տեսածը. «Մինչ համաճարակը, ես շատ անգամներ

դացել և դժվարությամբ ապաքինվել նաև հայր և որդի Մակարյանները⁵³:

Գ. Դեր Զորի արքայականի լուծարումը և հայ տարագիրների բնաջնջման գործողության մեկնարկը

Դեռևս Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության տեղահանության մեկնարկի նախօրյակին՝ 1915 թ. մայիսի 26-ին, օսմանյան իշխանությունները սահմանել էին, որ տեղահանված հայերի վերաբնակեցման շրջաններում (Հալեպի նահանգի արևելյան և հարավային գավառները, Դեր Զորի գավառը, Դամասկոսի նահանգի արևելյան շրջանները, Մոսուլի նահանգը՝ բացառությամբ Վանի նահանգին սահմանակից շրջանների) նրանց թիվը չպետք է գերազանցի ընդհանուր ազգաբնակչության 10 %-ը⁵⁴: 1916 թ. հունվարին, երբ հայ գաղթականների հոսքը Սիրիա և Միջագետք հիմնականում դադարել էր, երիտթուրքական իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում նշված սկզբունքի ավելի հետևողական գործադրմանը: Որոշում է ընդունվում լուծարելու համակենտրոնացման ճամբարները և տեղափոխելու դրանցում հավաքված հայ արքայալների այն շրջաններ, որտեղ նրանց թիվն ընդհանուր ազգաբնակչության հարաբերակցությամբ չպետք է գերազանցեր սահմանված 10 %-ը: Դրանով մեկնարկ է տրվում Հայոց ցեղասպանության երկրորդ փուլին՝ հայ արքայալների բնաջնջմանը:

Գործողությունն ի կատար է ածվում քայլ առ քայլ՝ հյուսիսից հարավ ուղղությամբ: 1916 թ. հունվար-փետրվար ամիսներին վերացվում են Հալեպ քաղաքի մոտակա բնակավայրերում (Մամուրա, Իսլահիե, Ռաժո, Քաթմա, Ազազ, Բաբ, Ախթերիմ, Մամ-

էի գնացել և հորս հետ եղել երկու ճամբարներում: Սակայն այն, ինչ տեսա այս անգամ, իմ վրա խիստ ցնցող տպավորություն թողեց: Այդ լայն տարածության վրա միայն ժողովրդի հազիվ կեսն էր ի վիճակի նստելու, իսկ մնացածները՝ չափահաս թե անչափահաս, ավագի վրա փոկված էին, մի համատարած դիակների դաշտ ներկայացնելով աչքի առաջ: Ամենուրեք սևացած դեմքեր էին, անխանաման մերկ մարմիններ, որոնց բաց շրթների միջից սպիտակ ատամներն էին երևում: Հայկական սև խոշոր աչքերը կարմրած և կորցրած մարդկային ամեն մի արտահայտչականություն, սևեռված մի կետի վրա, և չգիտես, թե տեսողություն մնացել էր նրանց մեջ, թե ոչ: Կարմիր շրթները չորացած և ճաքճքված, նույնիսկ արյունոտած, իսկ մարմիններից ոսկորները այն աստիճան էին դուրս ցցված, իրենց անատոմիական ամբողջ էությամբ, որ կարծես նրանց վրա ոչ մի կար և ոչ էլ կաշի» (նույն տեղում, թերթ 93): Իսկ 1915 թ. նոյեմբերին Դեր Զոր այցելած գերմանացի գինվորական բժիշկ Շալթեր հայ արքայալների վիճակը հետևյալ կերպ է նկարագրել. «Արդեն [քաղաքի] մոտքից երևում է հայ վերաբնակիչների հիմնական զբաղմունքը՝ մեռելներին թաղելը, մոայլ անտարբերությունը, դժվարին, տանջված, կիսամեռ շարժումները: Ստունդն անբավարար է... Երեք հիվանդանոց լեփ-լեցուն է հազարից ավելի հիվանդներով: Դեղատունը գրեթե դատարկ է: Մահացությունը կազմում է օրական 150-200 մարդ (տեղացի բժշկի խոսքերով): Միայն այդ կերպ է հնարավոր հազարավոր սուր հիվանդներ ընդունել: Գետի ձախ ափին՝ պոստոնային կամրջի կողքին, մեռնող մարդկանց զանգվածները խմբված են այս տարածքին բնորոշ սաղարթներից պատրաստված հյուղակներում: Նրանք մոռացված են, նրանց միակ ազատարարը մահն է» (*The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives*, 463):

53 ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 93-94:

54 Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire* (Princeton: Princeton University Press, 2012), 249: 1915 թ. նոյեմբերին Ահմեդ Ջեմալի միջնորդությամբ թույլատրվել է հայ արքայալներին տեղավորել նաև Հալեպ քաղաքում և հարակից շրջաններում այն պայմանով, որ նրանց թիվը չգերազանցի ընդհանուր ազգաբնակչության 2%-ը (տե՛ս Fuat Dundar, *Crime of Numbers. The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918)* (Transaction Publishers, 2011), 113):

րիջ, Մարա) հիմնված հայերի քստրակայանները: Դրանցում հանգրվանած հայերը խումբ առ խումբ քշվում են դեպի հարավ՝ Մեսքենեի և Դեր Զորի կայաններ, ինչպես նաև դեպի արևելք՝ Ռաս-ուլ-Այնի համակենտրոնացման ճամբար: Նոր բռնագաղթի ճանապարհը, քստրյալների նոր կուտակումները հանգեցնում են թերսնումից և վարակիչ հիվանդություններից զանգվածային մահացության դեպքերի կտրուկ աճին: Արամ Անտոնյանի վկայությամբ՝ 1916 թ. գարնանը միայն Մեսքենեում օրական մահանում էր 300-500 հայ բռնագաղթյալ⁵⁵: Կայանից կայան, հանգրվանից հանգրվան հայ գաղթականների շարքերը նստանում էին: Մեսքենե հասած հայերը քշվում էին Դեր Զորի ուղղությամբ՝ ճանապարհին ենթարկվելով ավազակային հարձակումների, էլ ավելի հյուծվելով և պակասելով: Ռաս-ուլ-Այնի ճամբարի հայերին հրահանգվում է շարժվել Մոսուլի և Դեր Զորի ուղղությամբ: Հայ քստրյալներից կազմված քարավանները անապատում մաս առ մաս բնաջնջվում էին⁵⁶:

1916 թ. ամռանը հասնում է Դեր Զորում կենտրոնացած հայերի հերթը: Մինչև այդ՝ 1916 թ. մարտին, Դեր Զորի գավառապետի պաշտոնից ազատվում է Ալի Սուադը, և նոր գավառապետ է նշանակվում հայատյաց հայացքներով ու հակահայկական գործողություններով հայտնի Սալիհ Զեքին⁵⁷: Նախքան Դեր Զոր հասնելը՝ 1916 թ. հունիսի վերջին, նա այցելում է Եփրատի երկայնքով մինչև Դեր Զոր ձգվող քստրակայաններ, ինչպես նաև Դեր Զոր-Մարատ-Մուվար գծի վրա սփռված արաբական աշիրեթներ և Եփրատի վտակ Խաբուրի ափին գտնվող չեչենական բնակավայրեր (Մուվար, Հասըրճա (Խասըրճա), Շեդադիե ևն): Նման ճամփորդությունները երկու հիմնական նպատակ ունեին՝ այլ քստրակայաններից հնարավորինս շատ հայերի՝ Դեր Զոր տեղափոխելը և չեչեններից ու արաբներից ջարդարար գործիքներ ձևավորելը⁵⁸: Սալիհ Զեքին Դեր Զորի կառավարման մարմիններում և ժանդարմերիայում բազմաթիվ պաշտոնյաների փոխարինում է չեչեններով⁵⁹:

Դեր Զորի քստրակայանի վերացման և հայ քստրյալների բնաջնջման գործողությունը ծրագրվում և ի կատար է ածվում քայլերի նույն հաջորդականությամբ, ինչ հատկապես Արևմտյան Հայաստանի տարածքից դեպի Սիրիա և Միջագետք քշված շատ քարավանների դեպքում 1915 թ.: Աքստրակայանի հայերին հրահանգվել է մեկնել

55 Արամ Անտոնյան, *Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոպորածները և Թալէադ փաշա* (Պոսթըն, տպարան «Պահակ»-ի, 1921), 19: Մեսքենեի և Եփրատի երկայնքով տեղակայված այլ համակենտրոնացման ճամբարների վերացման մասին մանրամասն տե՛ս Mouradian, *The Resistance Network*, 88-102 (Մեսքենե), 106-119 (Դիպսի, Արուհարար, Համամ, Ռաքքա); Kévorkian, *The Armenian Genocide. A Complete History*, 655-662:

56 Ոսումասափրող Խաչիկ Մուրադյանը Ռաս-ուլ-Այնի համակենտրոնացման ճամբարի հայերի բնաջնջումն անվանում է Դեր Զորի հայերի աղետի «գլխավոր փորձ» (dress rehearsal) (տե՛ս Mouradian, *The Resistance Network. A Complete History*, 130, տե՛ս նաև Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 649-652):

57 Մինչև Դեր Զոր տեղափոխվելը նա Էվերեկի գավառակի (Անգորայի վիլայեթ՝ Կեսաբիայի գավառ) կառավարիչն էր և այնտեղ հայերի կոտորածների կազմակերպիչը (Սալիհ Զեքիի մասին մանրամասն տե՛ս Մինասեան, «Արամ Անտոնյանի անտիպ գրառումները Տեր Զորի կոտորածներում մասին», 700 (ծանոթագրություն 9)):

58 Mouradian, *The Resistance Network. A Complete History*, 133: Տրվում է ըստ Արամ Անտոնյանի հաղորդած տեղեկությունների (տե՛ս Մինասեան, «Արամ Անտոնյանի անտիպ գրառումները», 691):

59 Սամուել Սահակ, «Յուշեր Տեր Զորի սպանդանոցն», էջը ??:

նոր արքայազնի՝ Մուսուլ քաղաքի և Մուսուլի նահանգի այլ շրջաններ: Չուգահեռաբար ձերբակալվել են երևելի հայերը, բանտ նետվել, որտեղ շատերը գտել են իրենց վախճանը: Աքսորյալներին հավաքվելու համար տրվել է երեք օր. մեկնելու օրը նշված տեղում չներկայանալու դեպքում պատիժ է սահմանվել: Իրենց մեկնումից շատ չանցած՝ հենց Դեր Զորի գավառի տարածքում՝ Եփրատ և Խաբուր գետերի միախառնման եռանկյունում՝ Մարատ-Սուվար-Շեդադիե գծի վրա, արքայազնի քարավանները մի քանի օրում հատված առ հատված ոչնչացվել են: Սկզբում խումբ առ խումբ առանձնացրել և սպանել են չափահաս տղամարդկանց, այնուհետև՝ տվի մատնել տարեցներին, կանանց ու երեխաներին⁶⁰: Ջարդերն իրագործվել են ինչպես տարերայնորեն կազմավորված, այնպես էլ հատուկ այդ նպատակով ստեղծված չերքեզական և արաբական զինյալ խմբերի ձեռքով: Սալիհ Ջեքին զինված ջոկատների ուղեկցությամբ շրջել է Մարատ-Սուվար-Շեդադիե գծի երկայնքով՝ համակարգելով քարավանների բնաջնջման գործողությունները: Սպանդից մազապուրծ են եղել միայն կանայք և երեխաները, որոնց տեղացի արաբներն ու չերքեզները փախցրել, առևանգել կամ գնել էին, ինչպես նաև փախուստի դիմածներից մի քանիսը⁶¹:

Դեր Զորի հայ տարագիրների «սևքլյաթ»-ի⁶² դեպի սպանդանոցներ քշելու գործողության մեկնարկը տրվել է 1916 թ. հուլիսի կեսերին: Հուլիսի 15-21-ն արձակած մի շարք հրամաններով Ջեքին պահանջել է Դեր Զոր քաղաքում և շրջակայքում կենտրոնացած բոլոր հայերին հավաքվել Ջեզիրեի ճամբարում՝ նոր արքայազնի մեկնելու համար⁶³: Թաքնված հայերին հայտնաբերելու նպատակով քաղաքում զուգահեռաբար իրականացվել են խուզարկություններ: «Հանկարծ Տեր-Զորի փողոցներում հարյուրավոր արաբներ երևացին՝ ձեռքներին ունենալով իրենց հարազատ զենքերը՝ կապարյա գուրգեր: Նրանք մեծաթիվ և կամ 2-3 հոգուց բաղկացած խմբերով սկսեցին հարձակվել հայերի բնակարանների և խանութների վրա՝ կողոպտելով և այնտեղից դուրս հանելով մարդկանց: Փողոցներում ում որ հանդիպում էին՝ փոքր թե մեծ, միայն թե հայ լինեին, հրելով, ծեծելով քշում էին դեպի կամուրջ անընդհատ կրկնելով՝ «քլուլի էրմեն գիդեջեք», այսինքն՝ «բոլոր հայերը գնալու են»»⁶⁴, – կարդում ենք Տիգրան Մակարյանի հուշերում:

Այս գործողությունների հետևանքով հուլիսի 22-23-ին քաղաքը հիմնականում դատարկվել է հայ արքայազններից. գրեթե բոլորը կենտրոնացվել էին Ջեզիրեի ճամբարում և ուղարկվել Մարատ (մոտ 10 կմ դեպի հարավ-արևելք)⁶⁵: Առաջին քարավանի

60 Աստոնեան, *Մեծ ոճիրը*, 109:

61 Քայլերի հաջորդականության մասին տե՛ս Mouradian, *The Resistance Network. A Complete History*, 130, տե՛ս նաև Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 663-664:

62 Սևքլյաթ (ուղարկել, ճանապարհել, ճանապարհ գցել) բառով են բնորոշում այս գործընթացը ականատես-վերապրածներից շատերը:

63 Ըստ Խաչիկ Մուրադյանի՝ որոշիչ հրամանն արձակվել է հուլիսի 21-ին (տե՛ս Mouradian, *The Resistance Network. A Complete History*, 135):

64 ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 104:

65 Ռայմոն (Հարություն) Գևորգյանը Դեր Զորից հայ գաղթականների առաջին քարավանի մեկնելու օրը նշում է հուլիսի 15-ը (տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 665), Հիլմար Կայգերը (հղում անելով Հայեպոմ Գերմանիայի հյուպատոս Ռյուլերի զեկուցագրին)՝ հուլիսի 22-ը (տե՛ս Կայգեր, *Դեյր Էզ-Զորի խաչողիներում*, 70): Կայգերի նշած օրը մեզ ավելի հավանական է թվում: Դեր Զորից Մա-

հիմնական մասը՝ մոտ 15 000 հոգի⁶⁶, Չեյթունից, Ալբիստանից, ինչպես նաև Կիլիկիայի այլ շրջաններից (Հաճըն, Մարաշ) էր (նրանք, բնակվելով բուն Դեր Զոր քաղաքում և շրջակա գյուղերում, հիմնականում կարողացել էին խուսափել սովի և հիվանդությունների պատճառած կորուստներից⁶⁷): Կային նաև հայ քաղաքացիներ Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններից՝ Իզմիթից և Ադաբազարից⁶⁸: Այդ քաղաքներում էր նաև ալբիստանցի Մակարյանների ընտանիքը:

Մարատում հայ տարագիրների բազմությունը տրոհվել է 5-7 հազար հոգուց բաղկացած խմբերի, որոնք իրար հետևից ուղարկվել են Սուվար⁶⁹: Տիգրան Մակարյանը՝ որպես ականատես, թողել է քարավանի ընթացքի հետևյալ նկարագրությունը. «Միջագետքի անապատում մեզ քշում էին առաջ, խարազանների հարվածների և հրացաններից արձակված գնդակների սուլոցների ուղեկցությամբ: Ժողովրդի բերանից միայն անեծք էր լսվում, և քանի գնում տասնյակ հազարների հասնող կարավանը նոսրանում էր: Ով ընկնում էր, այլևս չէր կանգնում, որովհետև իր մարմինը կանգնած վիճակում պահելու ուժ և կարողություն չէր մնացել: Ընկնում էին և արձակում անեծքախառը մի հառաչ, որին և հաջորդում էր վերջին շունչը: Սկզբնական շրջանում չերքեզները⁷⁰ փորձում էին ոտքի հանել ընկածներին, սակայն մտրակի հարվածները և անպատկառ հայիոյանքները անգոր էին անկենդանին կենդանացնել, որին համոզվելուց հետո այլևս այդ փորձը չէին կատարում, այլ ընկնողի վրայից կոխկրտելով անցնում էին առաջ, կենդանի մնացողներին խարազանի հարվածներով շտապեցնելով»⁷¹:

Դեր Զորից դեպի Սուվար մոտ 40-45 կմ ճանապարհը քարավանն անցել է չորս օրում, այսինքն՝ օրական մոտ 10-12 կմ արագությամբ⁷²: Սուվարում կարճ հանգիստ առնելուց հետո բռնագաղթյալները շարժվել են Շեդադիե: Այնտեղ քարավանի ըն-

րատ մեկնած հայերի առաջին քարավանի թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները ևս տարբեր են. ըստ Ռ. Գևորգյանի՝ այն 18 000 էր (տե՛ս Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 665-666), ըստ վերապրած Հ. Գալալյանի՝ 30 000 (տե՛ս Գալալյան, *Միլիոնն մեկը*, 36): Տիգրան Մակարյանը կոնկրետ թիվ չի նշում՝ խոսելով «տասնյակ հազարների հասնող կարավանի» մասին (տե՛ս ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 104):

66 Ըստ ականատես-վերապրած Նազարեթ Մուրադյանի վկայության (տե՛ս *The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives*, 677):

67 Տիգրան Մակարյանը հաղորդում է, որ Դեր Զորից տեղահանության թոհուրոքի պայմաններում ամենաբարվոք վիճակում գեյթունցիներն էին, որովհետև նրանցից շատերն ունեին գրաստներ՝ բարձրագույն առաջին անհրաժեշտության պիտույքներով և ուտելիքով (տե՛ս ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 106):

68 Ըստ Արամ Անտոնյանի վկայության (տե՛ս “L’Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie – Mésopotamie (1915-1916),” 176):

69 Kévorkian, *The Armenian Genocide*, 665: Մ. Աղազարյանի հաղորդմամբ՝ հայ տարագիրների խմբավորումը կատարվում էր դեռևս Զեզիրեի ճամբարում (տե՛ս Աղազարեան, *Աքսորականի յուշեր*, 33):

70 Քաղաքական ուղեկցող պահակախումբը, ինչպես արդեն նշել ենք, կազմված էր հիմնականում չերքեզներից:

71 ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 104:

72 Տիգրան Մակարյանը, հաղորդելով այս տեղեկությունը, որպես քարավանի կայանատեղ սխալմամբ նշում է Եփրատ և Խաբուր գետերի միախառնման վայրը՝ այնտեղ տեղակայելով Շեդադիեն (տե՛ս նույն տեղում, թղթապանակ 160, թերթ 108):

թացքը դադարեցվել է, և սկսվել է հայերին մաս առ մաս բնաջնջելու գործողությունը, որի ժամանակ և արձանագրվել է գեյթունցիների զինված դիմադրության դրվագը:

Դ. Զեյթունցիների զինված դիմադրությունը Շեդադիեում և բռնագաղթյալների առաջին քարավանի բնաջնջումը

1. Դիմադրությանն անմիջապես նախորդած և այն պայմանավորած դեպքերն ու իրադարձությունները

Առաջին քարավանի տարբեր խմբեր Շեդադիե⁷³ են հասել հուլիսի 25-ից օգոստոսի 5-ն ընկած ժամանակահատվածում⁷⁴: Բուն Շեդադիե հայ տարագիրները չեն մտել. քարավանը կայանել է բնակավայրի մատույցներում՝ Խաբուր գետի մոտ (հավանաբար համանուն Թել Շեդադիե բլուրի եզրերը)⁷⁵: Հայերի կայանատեղիի մոտակայքում՝ մոտ մեկ կիլոմետր հեռավորության վրա, եղել է զինվորական պահակատուն, որի մոտ վրան է խփել քարավանն ուղեկցած և հայ տարագիրների հետ մինչև Շեդադիե հասած Սալիի Զեքին⁷⁶: Տիգրան Մակարյանի պատկերավոր նկարագրությամբ՝ այդ պահակատունը ծառայում էր չերքեզ և թուրք եղեռնագործների համար որպես կենտրոն՝ հայերի բնաջնջման գործողությունների հրահանգավորման գլխավոր շտաբ⁷⁷:

Նախքան քարավանի՝ Շեդադիե հասնելը կամ գուցե հասնելուց անմիջապես հետո Զեքին հրամայել է, որ նոր ճամբարում հայերը տեղավորվեն ըստ իրենց ծննդավայրերի՝ մարաշցի, հանցի, գեյթունցի, իզմիթցի, ադաբազարցի ևն: Այս գաղտման նպատակը, ըստ երևույթին, բնաջնջման գործընթացը հնարավորինս հեշտացնելն էր՝ «Բաժանիր, որ ոչնչացնես» սկզբունքով նվազեցնելով հավաքական ընդվզման վտանգը⁷⁸:

73 Գաբեզին Հովհաննեսյանը որպես քարավանի բնաջնջման վայր նշում է Շեդադիեից հյուսիս ընկած Խասրըճա բնակավայրը (տե՛ս BNU/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l'histoire du génocide, P.J.1/3, liasse 52, Der Zor/Sէր Զօր, f. 4, տե՛ս նաև "L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie – Mésopotamie (1915-1916)," 196): Ականատես-վերապրած Հարություն Գալայյանը առաջին քարավանի ընթացքը հասցնում է Աբդուլ Ազիզ լեռնաշղթա, որն ընկած է Շեդադիեից մոտ 60 կմ հյուսիս-արևմուտք: Ըստ հեղինակի՝ այդտեղ են բնաջնջվել տղամարդիկ, ինչից հետո քարավանը վերադարձել է Շեդադիե՝ տեղակայվելով Խաբուր գետի՝ բնակավայրին հանդիպակաց (ձախ) ափին (տե՛ս Գալայճեան, *Միլիոնն մէկը*, 36-39):

74 Դեր Զորից Շեդադիե մոտ 120 կմ է (Դեր Զոր–Մարատ՝ 10 կմ, Մարատ–Սուվար՝ 50 կմ, Սուվար–Շեդադիե՝ 60 կմ): Դեր Զորից սկսած՝ քարավանը կանգառներով օրական անցել է, միջին հաշվով, 12-15 կմ: Վերոնշյալից ելնելով՝ քարավանի ճանապարհի տևողությունը, կարծում ենք, կազմել է 10-12 օր: Դեր Զորից առաջին քարավանի տարբեր խմբեր մեկնել են հուլիսի 15-25-ն ընկած ժամանակահատվածում և Շեդադիե են հասել հուլիսի 25-ից օգոստոսի 5-ն ընկած ժամանակամիջոցում:

75 Ըստ Տիգրան Ճեպեճյանի վկայության (տե՛ս Ճեպեճեան, *Ապրումած օրեր հայասպանութենէն*, 16): Տիգրան Մակարյանը ևս նշում է, որ բուն Շեդադիե բնակավայր քարավանը չի մտել (տե՛ս ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 111):

76 Ըստ Նազաբեթ Մուրադյանի վկայության (տե՛ս *The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives*, 677):

77 ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 111:

78 Ըստ Արամ Աստուկյանի գրառման (տե՛ս BNU/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l'histoire du génocide, P.J.1/3, liasse 52, Der Zor/Sէր Զօր, f. 54, տե՛ս նաև "L'Extermination des déportés arméniens

Ձեյթունցիները զբաղեցրել են կայանատեղիի խորքում՝ անմիջապես Խաբուր գետի մոտ ընկած մի տարածք⁷⁹։ Նրանք, գիտակցաբար թե ոչ, ընտրել էին հնարավոր հարձակումներից պաշտպանվելու համար բարենպաստ մի դիրք. գետն անհնարին էր դարձնում թիկունքից գրոհը՝ կրճատելով պաշտպանական գիծը։ Կարևոր հանգամանք, որն իր ազդեցությունն է ունեցել հետագա դեպքերի ընթացքի վրա։ Ձեյթունցիներից շատերը Շեդադիեն էին հասել գրաստներով, քանի որ, նախքան երկրորդ բռնագաղթը հաստատված լինելով Դեր Ջորի շրջակա գյուղերում, հնարավորություն էին ունեցել հողագործությամբ և անասնապահությամբ զբաղվելու⁸⁰։

Տիգրան Մակարյանի վկայությամբ՝ քարավանի՝ Շեդադիեն հասնելու հաջորդ օրը՝ առավոտյան, ճամբար են մտել մի խումբ չերքեզներ՝ հայտարարելով, որ ճանապարհաշինական աշխատանքների համար տղամարդիկ են անհրաժեշտ։ Ճամբարում շրջելով՝ առանձնացրել են թաքնվել չհասցրած տղամարդկանց և 155 հոգի հավաքելով՝ տարել իրենց հետ⁸¹։

Ճանապարհաշինության համար տղամարդկանց բռնի հավաքագրումները շարունակվել են նաև հաջորդող օրերին։ Զինված խմբերն առավոտյան մտնում էին ճամբար և տանում 150, 160 կամ 200 հոգու։ Ժողովրդի անհանգստությունը մեղմելու համար հայտարարվել է, որ ճանապարհաշինական աշխատանքները կարող են տևել մինչև մեկ ամիս, և դրանց մասնակցող տղամարդիկ կվերադառնան միայն գործն ամբողջությամբ ավարտելուց հետո⁸²։

Տիգրան Մակարյանի հաղորդմամբ՝ տղամարդկանց հավաքելու այս գործընթացը շարունակվել է 12 օր։ Իրականությունը բառացիորեն ջրի երես է դուրս եկել 13-րդ օրը։ Վաղ առավոտյան Խաբուրից ջուր վերցնելու գնացած կանայք գետի արագահոս ջրերի մեջ նշմարել են տղամարդկանց դիակներ. նախ՝ վեցը՝ իրար կապված, ապա՝ տասը առանձին⁸³։ Այս իրողության բացահայտվելուց հետո չերքեզների պահվածքն ավելի սանձարձակ է դարձել։ Սկիզբ են առել հատկապես իրենց ամուսիններին կորցրած ու անպաշտպան մնացած կանանց հանդեպ սեռական բռնության դեպքերը⁸⁴, որոնք ավելի են շիկացրել մթնոլորտը։

Ճամբարում երիտասարդ տղամարդկանց թիվը գնալով փոքրանում էր. շատերը

ottomans dans les camps de concentration de Syrie – Mésopotamie (1915-1916),” 176 («Բազմութեան համախոնումին վրայ, Ձէքի՝ հասկնալով որ դժուար պիտի ըլլայ այդ մարդիկը խմբովին սպաննել, նոր հրաման մը կու տայ որ մարդիկ գատուին իրենց ծննդավայրերուն համեմատ, – մարաշցի, հաճընցի, զէյթունցի, իզմիտցի, ատաբազարցի, եւ այլն։ Ժողովուրդէն՝ նոր եկողներն ալ կը հասկնան որ այլեւս ազատում չունին»))։

79 Ըստ Տիգրան Մակարյանի վկայության (տե՛ս ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 111)։

80 Ըստ Տիգրան Մակարյանի վկայության (տե՛ս նույն տեղում, թերթ 106)։

81 Նույն տեղում, թերթ 112։

82 Նույն տեղում։

83 Նույն տեղում, թերթ 113։

84 Մի օր չերքեզները կարգադրել են 12-15 երիտասարդ կանանց գնալ պահակատուն՝ սպիտակեղենը լվանալու. այնտեղ նրանք սեռական բռնության են ենթարկվել, ինչից հետո նրանցից շատերը, նետվելով Խաբուր գետը, վերջ են տվել իրենց կյանքին (տե՛ս նույն տեղում, թերթ 114)։

փախուստի դիմելիս՝ գետն անցնելու ժամանակ, խեղդվում էին կամ ճանապարհին ընկնում չերթեզների գնդակներից⁸⁵:

Սրանք էին, ըստ Տիգրան Մակարյանի, դիմադրությանն անմիջապես նախորդած դեպքերը, որոնք պայմանավորել են հետագա իրադարձությունները: Այլ աղբյուրներ փաստում են, որ հայերի դիմադրությանը հանգեցրել է աշխատանքային գումարտակում ընդգրկվելու կտրուկ պահանջը, և ամփոփ ներկայացնում դեպքերի ընթացքը: Այսպես, Տիգրան Ճեպեճյանը նշում է, որ պահանջը մերժվել է, և ժողովուրդը դիմել է զինված դիմադրության. «8-10 չեչեններ առաջարկած են հայերուն, որ Ռ-աս-ուլ-Այ-նի ճամբուն վրայ երկաթուղիի ճամբայ պիտի շինուի եւ իրենց 600 հատ կտրիճ երիտասարդ պէտք է որպէսզի երթան աշխատին: Բաւական խորհելէ ետք, կ'որոշեն մերժել չեչեններուն առաջարկը եւ կռիւր կը սկսի չեչեններուն եւ հայերուն միջեւ»⁸⁶: Իսկ Նազարեթ Մուրադյանի հաղորդմամբ՝ հայերի դժգոհությունն առաջ է բերել ոչ այնքան աշխատանքային գումարտակներում ընդգրկվելու պահանջը, որքան ընտանիքներից բաժանվելու հրամանը. «Տղամարդիկ պատասխանել են, որ նրանք բոլորը ցանկանում են աշխատանքների մեկնել իրենց կանանց ու երեխաների հետ և հրաժարվել են բաժանվել միմյանցից»⁸⁷:

Վերոնշյալ հանգամանքի վրա է շեշտը դնում նաև Հարություն Գալայջյանը: Հուշագիրը նշում է. «... երեք օր շարունակ մարդասպանները ամեն միջոցի կը դիմեն գաղթակայանի հայերը համոզել ջանալու, որպէսզի հնազանդին կառավարութեան կտրուկ հրամանին, բայց չեն յաջողիր և վերջնական պատասխանին կը սպասեն չորրորդ օրը, այլապէս բռնի ուժով գատելու համար էրիկ մարդիկը կիներէն, չաղա-չոճուխներէն»⁸⁸:

Հ. Գալայջյանի՝ հաղորդմամբ՝ երրորդ օրվա գիշերը ճամբարում ժողով է գումարվել, որին հրավիրվել և գումարտակներում ընդգրկվելու առաջարկը մերժելու հարցում որոշիչ դիրքորոշում են ունեցել կանայք. «Երրորդ օրուան գիշերը, գաղթակայանի բոլոր երևելի մեծերը, խելահասներն ու փորձառու մարդիկ, ազդեցիկ և աչքառու դեմքերը իրարու մօտիկ գալով ժողով կը գումարեն: Այդ ժողովին կը հրաիրեն շատ մը մայրեր ու փորձառու տիկնայք փափկասունք և օրուայ ծանր ու դժնդակ կացութիւնը պարզելով բոլոր ներկաներուն կ'ուզեն յաջորդ օրը վերջնական պատասխանը տալ արինսկգակ ու արինռուշտ դահճապետերուն: Մինչ այդ արի ու բարի հայ մայրերը ընդոստ ոտքի կը կանգնին և բարձրադաղակ ու խիզախ կը յայտարարեն. «Մենք չենք ուզեր մեր ամուսիններէն, մեր սիրելիներէն բաժնուիլ և սպաննուիլ, անարգուիլ ու անպատուիլ. կամ բոլորս միասին կը ջարդուինք կամ բոլորս միասին կ'ազատուինք: Չէ, չենք ուզեր դահիճներու անարգ ու անպատիւ լուծին ենթարկուիլ»: Այդպիսով խառն ժողովը կ'որոշէ մերժել կառավարական վերջին կտրուկ վերջնագրին, և կը ցրուին ամեն մէկը իր սիրելիներուն, իր հարազատներուն մօտ»⁸⁹:

85 Տիգրան Մակարյանը նշում է, որ ճամբարից հայերի փախուստը դժվարացնելու նպատակով չերթեզները հրդեհել էին մերձակա կորեկի արտերը (տե՛ս նույն տեղում, թերթ 116):

86 Ճեպեճյան, Ապրումած օրեր հայասպանութենէն, 16:

87 *The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives*, 677.

88 Գալայճեան, *Միլիոնէն մէկը*, 41:

89 Նույն տեղում:

2. Դիմադրության սկզբնական շրջանը

Ինչպե՞ս է սկիզբ առել հայերի դիմադրությունը. այս հարցում ևս առավել մանրամասն տեղեկություններ է հաղորդում Տիգրան Մակարյանը: Խաբուր գետի հոսանքի երկայնքով սփռված դիակների հայտնաբերումից որոշ ժամանակ (ըստ երևույթին՝ 1-2 օր) անց տղամարդկանց հերթական հավաքագրման նպատակով չերքեզների խումբ է մտել ճամբար և հավաքել նրանց, ապա՝ խորացել դեպի ճամբարի հեռավոր անկյունը, որտեղ խմբվել էին գեյթունցիները: Կրակոցներ են լսվել. ամբողջ ճամբարը մի ակնթարթում սարսափահար վեր է թռել, շատերը (հուշագրության հեղինակը նույնպես) վազել են կրակոցների ձայների կողմը⁹⁰:

Տիգրան Մակարյանը նկարագրում է իր առջև բացված տեսարանը «անսպասելի» որակումով: Չերքեզներից ոչ ոք ողջ չէր մնացել. մոտ 25 զինված «բաշիրեզուկներ» փռված էին գետնին, իսկ գեյթունցիները դիակների վրայից սառնասրտորեն փամփուշտներն ու գնեքերն էին հանում⁹¹:

Երկու-երեք ժամ անց ճամբարում հինգ զինված «բաշիրեզուկ» է հայտնվել, որոնք, դեպքից անտեղյակ, եկել էին փնտրելու իրենց ընկերներին: Մոտենալով այն վայրին, որտեղ փռված էին չերքեզների դիակները, և տեսնելով եղածը՝ նրանք անմիջապես վերադարձել են իրենց գորանոցը⁹²: Այդ հինգ չերքեզների գնալուց հետո ճամբարում մթնոլորտը լարվել է: Մարդիկ սպասում էին ընդհարման արդյունքին: Կես ժամ չանցած՝ մոտեցել է զինված ձիավորների մի հոծ բազմություն (ավելի քան 100 հոգի), որը, սակայն, խուսափել է անմիջապես մուտք գործելուց՝ վարանոտ դոփելով ճամբարի շուրջը: Նրանց ընդառաջ է գնացել մի հայախոս գեյթունցի և թարգմանչի միջոցով պահանջել, որ հեռանան: Զեյթունցին թեև որևէ պատասխան չի ստացել, սակայն չերքեզներն անմիջապես հեռացել են իրենց եկած ճանապարհով⁹³:

Այլ աղբյուրներ հիմնականում հաստատում են դիմադրության սկզբնական ընթացքի մասին Տիգրան Մակարյանի հաղորդածը: Այսպես, գեյթունցիների՝ որպես ինքնապաշտպանությունը կազմակերպած հիմնական ուժի մասին նշում կա Գարեգին Հովհաննեսյանի⁹⁴, Արամ Անտոնյանի⁹⁵, Նազարեթ Մուրադյանի⁹⁶ և Հարություն Գալայջյանի⁹⁷ վկայություններում:

90 ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթեր 116-117:

91 Նույն տեղում, թերթ 117:

92 Նույն տեղում:

93 Նույն տեղում:

94 «Քանի մը զեյթունցիներ եւ ուրիշ քաջ հայեր կը թելադրեն ժողովուրդին որ ձեռքը փայտ բռնել կրցողը դիմադրութեան պատրաստ պէտք է ըլլայ» (BNu/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l'histoire du génocide, P.J.1/3, liasse 52, Der Zor/Տէր Զօր, f. 4):

95 «Զեյթունցի տէրտէր մը եւ քանի մը երիտասարդներ 3 չէջն սպաննելով անոնց գէնքերը կ'առնեն» (նույն տեղում, f. 55):

96 Ինչպես արդեն նշել ենք, վերապրածները և ինքնապաշտպանության դրվագի մասին Նազարեթ Մուրադյանին պատմած ականատեսները գեյթունցիներ էին:

97 Ինչպես արդեն նշել ենք, ինքնապաշտպանության դրվագի առումով Հարություն Գալայջյանի աղբյուրը գեյթունցի Գրիգոր Ալեքսանյանն էր:

Գարեգին Հովհաննեսյանի փոխանցած տեղեկության միջոցով կարելի է լրացնել դեպքերի սկզբնական ընթացքի մասին փաստերը: Աշխատանքային գումարտակներում ընդգրկվելու պահանջի՝ զեյթունցիների մերժումից հետո չեչենները շրջապատել («պաշարել») են զեյթունցիների վրանները և հրամայել նրանց հանձնվել: Սակայն այդ հրամանը ևս մերժվել է. ժողովուրդը ներս է քաշվել՝ ավելի կոտ դարձնելով պաշտպանության օղակը: Չեչենները բոլորակի կրակ են բացել վրանների ուղղությամբ: Քիչ անց, տեսնելով, որ պաշարվածներին դուրս հանել չի հաջողվում, չեչենների մի փոքր ջոկատ մտել է ճամբար և սկսել ծեծել ժողովուրդին: Չեյթունցիները բրերով, վրանների պոններով և այլ գործիքներով հարձակվել են չեչենների վրա, սպանել նրանց և վերցրել զենքերը⁹⁸:

Արամ Անտոնյանի վկայությամբ՝ դեպքի վայրում էր նաև մութեսարիֆը՝ Սալիհ Ջեքին: Դիմադրության մասնակիցները փորձել են սպանել Ջեքիին, սակայն նրան հաջողվել է փախչել: Արամ Անտոնյանը հաղորդում է, որ Ջեքին հայերի ինքնապաշտպանության ճշման գործում, բացի չեչեններից, ներգրավել էր նաև արաբների⁹⁹:

Դեպքերի ընթացքին Ջեքիի անմիջական մասնակցության մասին փաստում են նաև Տիգրան Ճեպեճյանը և Նազարեթ Մուրադյանը: Ըստ Տ. Ճեպեճյանի՝ Ջեքին հեռվից, հեռադիտակը ձեռքին, հետևել է իրադարձությունների ընթացքին¹⁰⁰: Ըստ Ն. Մուրադյանի՝ այն բանից հետո, երբ զեյթունցիները հրաժարվել են բաժանվել իրենց ընտանիքներից և մեկնել ճանապարհաշինական աշխատանքների, ժանդարմները սկսել են մտրակներով ծեծել տղամարդկանց, սակայն վերջիններս սաստել են նրանց ծեծելով և զենքերը խլելուց հետո վռնդել: Մի քանի ժամ անց երեք նոր ժանդարմներ են եկել մութեսարիֆից հրամանով, որ զենքերը պետք է անհապաղ վերադարձվեն, այլապես բոլորը կսպանվեն: Ժողովուրդը, հավատալով, որ դեռ կարող է ինչ-որ ձևով պաշտպանվել, սուրհանդակներին հետ է ուղարկել բացասական պատասխանով¹⁰¹:

Դիմադրության սկզբնական ընթացքի մասին Հարություն Գալաջյանի վկայությամբ՝ դիմադրելու նախաձեռնությունը պատկանել է հայերին: Նա հաղորդում է, որ մերժումից հետո՝ հաջորդ օրը՝ առավոտյան, գաղթակայանի «կարգ մը յանդուգն եւ խիզախ կտրիճներ», գավազաններով, մահակներով և բրերով զինված, հարձակվել են մոտակայքում ճամբարը հսկող ժանդարմների վրա, նրանց գետին տապալելով՝ իսկույն հավաքել զենքերն ու դիրք բռնել պաշարողների դիմաց: Հ. Գալաջյանի հաղորդմամբ՝ ինքնապաշտպանության օջախ էր ստեղծվել նաև գաղթակայանի մեկ այլ հատվածում. «Ֆոնուզի Ալաճաճեան քաջ ու անուանի գերդաստանէն քանի մը աչագեղ կտրիճներ եւ մէկքանի հատ ալ հաճընցի խիզախ երիտասարդներ» գետին են տապալել չերքեզների և, նրանց զենքերը վերցնելով, դիրքավորվել են իրենց պա-

98 BNU/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l'histoire du génocide, P.J.1/3, liasse 52, Der Zor/Տէր Զօր, f. 4:

99 Հեղինակի պատկերավոր խոսքով՝ «ագռաներու պէս իջած եւ իրենց որսին սպասող արաբներուն» (նույն տեղում, f. 55):

100 Ճեպեճեան, *Այրուած օրեր հայասպանութենէն*, 16:

101 *The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives*, 677.

շարող «դահիճներին» դեմ հանդիման¹⁰²: Սրանից ենթադրելի է, որ դիմադրությունը թերևս ինքնաբերական էր¹⁰³:

3. Դիմադրության հետագա ընթացքն ու վախճանը

Տիգրան Մակարյանի հաղորդմամբ՝ այն բանից հետո, երբ զեյթունցիներին հաջողվում է հետ մղել չերքեզների առաջին գրոհը, 14 օր ճամբար ոչ ոք չի մտնում: Չերքեզները ցամաքի կողմից ճամբարի պաշարման օղակը փոքր-ինչ հեռացրել էին՝ խմբվելով պահակակետի շուրջը: Անցնում էին օրեր առանց նոր պատահարի, և բռնագաղթյալները մնացել էին «անպեր և անխառ»: Գաղթականները «խանձվում» էին արևի տակ՝ գիտակցելով, որ այդ վիճակը չէր կարող երկար տևել¹⁰⁴:

Այստեղ Տիգրան Մակարյանը նպատակահարմար է գտնում ընդհատել դեպքերի շարադրանքը հետևյալ հարցադրմամբ. «Զեյթունցիները որտեղից էին ձեռք բերել այն զենքերը, որոնցով սատկացրին մոտ 25 բաշիբոզուկ և մեզ համար էլ ապահովեցին 14 օրվա «խաղաղ» կյանք»: Այս հարցի պատասխանը, ըստ հեղինակի, այն է, որ այդ զենքերը հայերը վերցրել էին իրենց հետ Զեյթունից հեռանալու ժամանակ՝ թաքցնելով ջորիների փալանների մեջ¹⁰⁵:

Տիգրան Մակարյանը գրում է, որ գաղթակայանի այդ «անտեր» և «սպասողական» վիճակին վերջ է տրվել ինքնապաշտպանության 14-րդ օրը, երբ բազմաթիվ զինված «բաշիբոզուկներ», ժանդարմներ և նույնիսկ կանոնավոր բանակի մի ստորաբաժանում ներխուժել են ճամբար, դիմադրության չհանդիպելով՝ երկու մասի բաժանվել, գետի ափերով մոտեցել զեյթունցիների զբաղեցրած տարածքին և սկսել ուժեղ գնդակոծության ենթարկել նրանց վրանները¹⁰⁶: «Կովի վախճանը պարզ էր, – գրում է հեղինակը, – որովհետև զինված ուժերի հարաբերակցությունը խիստ անհամաչափ էր: Կիսագինված մի բուռ զեյթունցիներ դիմադրելու էին մինչև ատամները զինված կանոնավոր և անկանոն բանակի ստորաբաժանումներին, որոնք քանակով էլ խիստ գերազանցում էին հայ քաջերին»¹⁰⁷:

Զեյթունցիները մարտն ընդունել են սառնասրտորեն: Սկզբում, չնայած կարկուտի նման տեղացող գնդակներին, նրանք պատասխան կրակ չեն բացել՝ թողնելով, որ գրոհողները մոտենան: Դրանից հետո, իրենց գրաստների փալանները որպես պատ-

102 Գալայճեան, *Միլիոնէն մէկը*, 41:

103 Հայերի ավելի նախաձեռնողական լինելու մասին ակնարկվում է նաև Տիգրան Հեպեճյանի վկայության հետևյալ հատվածում. «Հայերէն մի քանի կտրիճ երիտասարդներ ժողովուրդին կ'ըսեն, թէ ալ մեզի համար ապրելու յոյս չկայ, ուստի նախընտրելի է կռուիլ: Կը քաշեն վրաններուն ցիցերը եւ մի քանի չեչէններուն վրայ կը յարձակին 2 հատը վիրաւորելով» (Հեպեճեան, *Ապրուած օրեր հայաստանութենէն*, 16): Սամվել Սահակը ևս դիմադրության նախաձեռնությունը վերագրում է հայերին՝ նշելով, որ երբ զեյթունցիների քարավանը հասնում է կայանատեղ, «կը հասկնան թէ պիտի խողխողուին, գիշերանց կը յարձակին ոստիկան-Չեչէններուն վրայ, կը խլեն անոնց հրացանները եւ կը սկսին կրակ տեղալ» (Սամուէլ Սահակ, «Յուշեր Տէր Զօրի սպանդանոցէն», էջ ??):

104 ՀՅԴԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 117:

105 Նույն տեղում, թերթեր 117-118:

106 Նույն տեղում, թերթ 118:

107 Նույն տեղում:

նեշ օգտագործելով, սկսել են կրակել՝ ձգտելով իզուր չարձակելու և ոչ մի փամփուշտ: Այսպես նրանք կռվել են մինչև վերջին փամփուշտը, որից հետո արյունվա, դաշույնները ձեռքներին, հերոսաբար նահատակվել են¹⁰⁸:

«Երբ մուրն ընկավ, ճամբարում ամեն ինչ խաղաղվել էր, քանի որ այլևս չէր մնացել դիմադրությունը շարունակելու ունակ ոչ մի զեյթունցի», – ամփոփում է հուշագրության հեղինակը՝ հետևյալ կերպ գնահատելով տեղի ունեցածը. «Այս հերոսական դիմադրությունը զեյթունցիների համար նախավերջին պոռթկումն էր ընդդեմ թուրքական յաթաղանի¹⁰⁹, որտեղ նրանք ցույց տվեցին իրենց անընկճելի լեռնային ազատատենչ բնավորությունն ու հոգին, ռիսերիմ թշնամուց խլելով տասնյակ կյանքեր»¹¹⁰:

Ինքնապաշտպանության՝ 14 օր տևելու մասին հաղորդում է միայն Տիգրան Մակարյանը: Այլ աղբյուրների ամփոփ ու ժլատ տեղեկություններից տպավորություն է ստեղծվում, որ հայերի դիմադրությունը ճնշվել է նույն կամ հաջորդ օրը: Այլ հեղինակներ որևէ տեղեկություն չեն հաղորդում նաև զեյթունցիների՝ սեփական զենքերով կռվելու հանգամանքի վերաբերյալ. նշվում է միայն չերքզներից խլած հրացաններով (Գարեգին Հովհաննեսյան՝ 5-6 զենք, Արամ Անտոնյան՝ 3 սպանված չեչենի, Տիգրան Ճեպեճյան՝ 8-10 չեչենի, Նազարեթ Մուրադյան՝ 3 ձիավոր չեչենի զենք) և սառը զենքերով կռիվ վարելու մասին: Ակնհայտ է, որ միայն 3-5, նույնիսկ 25 չեչեններից (եթե հիմք ընդունենք Տիգրան Մակարյանի վկայությունը) խլած զենքերով անհնար կլինեի դիմադրություն ցույց տալ գրոհող չեչենական և արաբական ջոկատներին, հատկապես որ, ինչպես վկայում են որոշ աղբյուրներ, այդ դիմադրությունը միանգամայն ինքնաբերական էր: Բացի այդ՝ հայերի՝ սեփական հրազեն ունենալու մասին վկայում է նաև չեչեն ջարդարար Մահմուդ բեկը¹¹¹: Վերոնշյալ փաստարկներից ելնելով՝ միանգամայն հավանական ենք համարում զենքի ծագման վերաբերյալ Տիգրան Մակարյանի հաղորդած տեղեկությունը:

Դիմադրության՝ 14 օր տևելու մասին տեղեկությունն ավելի խնդրահարույց է: Կարծես թե ավելի տրամաբանական է թվում դիմադրության՝ նույն կամ հաջորդ օրը ճնշված լինելը, բայց և այնպես չի կարելի բացառել, որ ջարդարարներին ավելի երկար ժամանակ էր անհրաժեշտ ուժեր կուտակելու համար, հատկապես որ, ինչպես արդեն նշեցինք, ըստ աղբյուրների, դիմադրության ճնշմանը մասնակցել էին նաև արաբներից կազմված ջոկատներ: Գրոհի համար հնարավորինս մեծ թվով ուժեր ապահովելը տրամաբանական է, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ զեյթունցիները կռվել են ոչ միայն խլած, այլև սեփական հրազենով:

Այժմ ներկայացնենք դիմադրության ճնշման մասին այլ աղբյուրներից քաղված տեղեկությունները, որոնք լրացնում են Տիգրան Մակարյանի պատմածը: Արամ Ան-

108 Նույն տեղում:

109 Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան Թուրքիայի պարտությունից հետո Ջեյթուն էին վերադարձել մոտ 1 500 վերապրած հայեր, որոնք 1919-1921 թթ. դիմադրել են Ջեյթունի նկատմամբ լիակատար վերահսկողություն հաստատելու քեմալական ուժերի ոտնձգություններին: Ըստ երևույթին, հենց այդ դիմադրությունը նկատի ունենալով է հեղինակը 1916 թ. դրվագը որակել որպես «նախավերջին» (1919-1921 թթ. դիմադրության մասին մանրամասն տե՛ս Պողոսյան, *Ջեյթունի պայսուրդները 1409-1921 թթ.*, 408-414):

110 ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթ 118:

111 *Տեր Զօր: Հեղինակ՝ Աղէպէն վերապրողներ*, 231:

տոնյանի հաղորդմամբ՝ դիմադրության ճնշումից հետո չեչնական ու արաբական ջոկատներն անցել են բռնագաղթյալների կոտորածին: Ահաբեկված ժողովուրդը ցրվել է՝ փախչելով ճամբարի տարածքից: Դա տեսնելով և մտահոգվելով, որ խառնաշփոթի մեջ շատերի փախուստը կարող է հաջողվել, Ջեքին իսկույն հրամայել է դադարեցնել ջարդը: Ողջ մնացած հայերին հրամայվել է երեք անգամ «Փատիշահիմ չոք յաշա» («Թագավորն ապրած կենա») գոռալ: Ա. Անտոնյանն ավելացնում է, որ ինքնապաշտպանության ժամանակ ճամբարում կար մոտ 20 000 հայ գաղթական¹¹²:

Տիգրան Ճեպեճյանի վկայության մեջ նշվում է գեյթունցիների դիմադրության ճնշմանը մասնակցած ջարդարարների թիվը՝ 200 հեծելազորային, ինչպես նաև օժանդակ ջոկատներ¹¹³: Հեղինակի հաղորդմամբ՝ ճամբարի պաշարումն ու դրան հետևած գրոհն անձամբ ղեկավարել է Սալիհ Ջեքին: Գրոհը սկսվել է առավոտյան և տևել մինչև երեկո: Դիմադրությունը ճնշելուց հետո Ջեքին, մոտենալով գոհված հայերի դիակների կույտերին, իբր ասել է. «Գառնուկներս շատ կը ցաւիմ, որ ձեր գլխուն այս աղէտը պատահեցաւ. հիմա Պոլսէն հեռագիր առի, որ ալ ջարդը պէտք է վերջ գտնէ, երանի թէ այս հրամանը առտուն գար, ամէնքդ ալ կ'ազատուէիք: Եթէ ձեր մէջ ողջ մնացողներ կան, թող ելլեն եւ այս ներումին արժանանան»¹¹⁴: Այս խոսքերին հավատալով՝ 10-15 մարդ, որոնք թաքնվել էին դիակների տակ, ոտքի են կանգնել, և Ջեքին հրամայել է գնդակահարել նրանց: Զգոհանալով դրանով՝ նա ձիավորներին հրամայել է 3-4 անգամ կոխկրտելով անցնել դիակների վրայով, որպեսզի ողջ մնացածները մեռնեն¹¹⁵:

Նազարեթ Մուրադյանի վկայությամբ՝ ջարդարարների գրոհի օրը՝ առավոտյան, գաղթականներից շատերն աղքատներին են բաժանել իրենց սննդի մնացորդները, գեյթունցիները մորթել են իրենց լծկան անասունները՝ ընդհանուր մատաղի ճաշի համար: Քահանաները պատարագ են մատուցել և հաղորդություն տվել: Կեսօրին 200 ժանդարմ արաբների և չերքեզների ուղեկցությամբ շրջապատել է ճամբարը: Նրանք սկսել են բոլոր կողմերից կրակել մարդկանց վրա: Երբ ժանդարմներն ավելի են մոտեցել գեյթունցիների դիրքերին, պաշտպանվողները պատասխան կրակ են բացել: Ժանդարմները նահանջել են, ապա՝ նորից առաջ գնացել և կոտրել հայերի դիմադրությունը՝ կողքից ճանապարհ թողնելով դեպի գետ: Հայերից շատերն իրենց մահն են գտել ջրի մեջ, ոմանց էլ հաջողվել է լողալով անցնել գետը և փախուստի դիմել¹¹⁶:

112 BNU/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l'histoire du génocide, P.J.1/3, liasse 52, Der Zor/Տէր Զօր, ff. 55-56:

113 Գրոհողների նշված թվաքանակը երկրորդվում է նաև Նազարեթ Մուրադյանի և Մահմուդ բեկի վկայություններում:

114 Ճեպեճեան, *Ապրուած օրեր հայասպանութենէն*, 16-17:

115 Նույն տեղում: Զեյթունցիների ջարդին անձամբ Սալիհ Ջեքին ներկայությունը հաստատում է նաև Սամուել Սահակը (տե՛ս Սամուել Սահակ, «Յուշեր Տէր Զօրի սպանդանոցէն»):

116 *The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives*, 677: Համեմատի՛ր դիմադրության ճնշման՝ Հարություն Գալայջյանի նկարագրությունը. «Ահռելի ջարդը կը սկսի: Պաշարուողներէն դէպի Խապուր գետը նետուողները տեղն ու տեղը կը գնդակահարուին, դէպի անապատի խորերը փախչողները արաբական ձիաւորները կը հալածեն եւ իրենց կեռ թուրերով անոնց գլուխները կը հնձեն, միշտ հետապնդելով ուրիշ փախչող մը, ուրիշ ճողոպոտ մը» (Գալայճեան, *Միլիոնէն մէկը*, 42):

4. Դիմադրության մասնակիցների թիվն ու կորուստները: Եզրակացություններ

Ինքնապաշտպանական դրվագի պատմության ներկայացումը չենք կարող լիարժեք համարել առանց դիմադրությանն անմիջականորեն մասնակցած հայ տղամարդկանց թվաքանակի, ինչպես նաև կողմերի կորուստների դիտարկման: Հարկ է արձանագրել, որ աղբյուրները որևէ ուղղակի տվյալ չեն պարունակում առաջինի վերաբերյալ: Ըստ Տիգրան Մակարյանի՝ դիմադրությունը նախաձեռնել են «կիսագինված մի բուռ գեյթուցիներ», ըստ Արամ Անտոնյանի՝ «Ձեյթուցի տերտեր մը եւ քանի մը երիտասարդներ», ըստ Տիգրան Ճեպեճյանի՝ «մի քանի կտրիճ երիտասարդներ», ըստ Հարություն Գալաջյանի՝ «կարգ մը յանդուգն եւ խիզախ կտրիճներ»: Անշուշտ, վերջին մարտին մասնակցած հայ տղամարդկանց թիվն ավելի մեծ է եղել, սակայն, մեր կարծիքով, չի գերազանցել 100-120-ը, որից սեփական կամ չերթեզներից խլած հրազեն է ունեցել առավելագույնը մեկ երրորդը: Նշված եզրակացությանը հանգելու համար հիմք է ծառայել աղբյուրների այն վկայությունը, ըստ որի՝ ինքնապաշտպանության ճնշմանը նետված 200 ժանդարմների հեծելազորը և արաբների ու չերթեզների օժանդակ ուժերը, որոնք միասին պետք է կազմեին միջին հաշվարկով 300-400 մարդ, թվաքանակով խիստ գերազանցում էին հայկական ուժերին: Դրանով հանդերձ՝ տարբերությունն այդքան էլ մեծ չի եղել, քանի որ հայերը կարողացել են մի քանի ժամ դիմադրել՝ նույնիսկ հետ մղելով ջարդարարների առաջին գրոհը: Այսինքն, մեր կարծիքով, հարձակվող և պաշտպանվող ուժերի հարաբերակցությունը եղել է մեկը երեքի կամ մեկը չորսի սահմաններում:

Կողմերի կորուստների հարցն ուսումնասիրելիս նույնպես բախվում ենք որոշակի դժվարությունների: Հայկական աղբյուրները հաղորդում են հակառակորդի՝ միայն նախքան վերջին գրոհը արձանագրած կորուստները (ըստ Տիգրան Մակարյանի՝ 25 սպանված, ըստ Գարեգին Հովհաննեսյանի՝ 5-6 սպանված և/կամ վիրավոր, ըստ Արամ Անտոնյանի՝ առնվազն 3 սպանված, ըստ Տիգրան Ճեպեճյանի՝ առնվազն 2 վիրավոր, ըստ Նազարեթ Մուրադյանի՝ առնվազն 3 սպանված և/կամ վիրավոր): Դիմադրության ճնշմանը մասնակցած ջոկատի հրամանատար Մահմուդ բեկը, իր վկայությամբ, կորցրել է 4-5 մարդու, նաև իր եղբորորդուն, այսինքն՝ 5-6 հոգի: Եթե հիմք ընդունենք վերոնշյալ տվյալները, ապա ինքնապաշտպանության ժամանակ ջարդարարները նվազագույնը ունեցել են 8-10 զոհ, իսկ առավելագույնը՝ 30-32: Հայկական կողմից գոհվել են դիմադրությանն անմիջականորեն մասնակցած գրեթե բոլոր տղամարդիկ՝ 100-120 հոգի, իսկ առավել լայն դիտարկմամբ՝ արքայականություն կենտրոնացած գրեթե բոլոր չափահաս տղամարդիկ (եթե արքայականություն 1916 թ. օգոստոսի կեսերի դրությամբ հանգրվանած առաջին քարավանի հայերի ընդհանուր թիվը ընդունենք 15-20 հազար (Նազարեթ Մուրադյան, Արամ Անտոնյան), ապա նրանցից չափահաս էր 4-5 հազարը): Կորուստների նշված թվաքանակը մեր աղբյուրներում երկրորդվում է. Արամ Անտոնյանի հաղորդմամբ՝ 1916 թ. օգոստոսի վերջին զանազան պատրվակներով սպանվել էր առաջին քարավանով Սուվար և Շեդադիե հասած մոտ 5 000 տղամարդ¹¹⁷:

117 BNU/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l'histoire du génocide, P.J.1/3, liasse 52, Der Zor/Տէր Զօր, f. 55:

Այսպիսով, ի մի բերելով գեյթունցիների դիմադրության դրվագի մասին Տիգրան Մակարյանի և այլ ականատես-վերապրածների հաղորդած տեղեկությունները, հանգել ենք հետևյալ եզրակացություններին.

1. Դիմադրությունը տեղի է ունեցել 1916 թ. օգոստոսի առաջին կեսին Շեղադիեի համակենտրոնացման ճամբարում:
2. Դիմադրության հիմնական մասնակիցներն էին Դեր Զորից քշված հայ աքսորյալների առաջին քարավանում ընդգրկված գեյթունցիները:
3. Դիմադրության պատճառն աշխատանքային գումարտակներում տղամարդկանց բռնի հավաքագրումն ու բնաջնջումն էր:
4. Դիմադրության մասնակիցների հրագենի մի մասը նրանց սեփականությունն էր, մյուս մասը խլված էր ժանդարմներից:
5. Դիմադրությունը տևել է 2-3, առավելագույնը՝ 14 օր:
6. Դիմադրությանն անմիջականորեն մասնակցել է 100-120 հայ տղամարդ, որոնց մոտ մեկ երրորդն է ունեցել հրագեն:
7. Դիմադրության ճնշմանը մասնակցել են 200 հեծելազորային ժանդարմներ, ինչպես նաև արաբների ու չերքեզների օժանդակ զորաջոկատներ:
8. Դիմադրության ճնշման գործողություններն անձամբ ղեկավարել է Դեր Զորի գավառապետ Սալիհ Զեքին:
9. Ջարդարարներն ունեցել են առնվազն 8-10 զոհ¹¹⁸:

Ահա այսպիսի սկզբնավորում, ընթացք և վախճան է ունեցել, ըստ աղբյուրների համահավաք տեղեկությունների, գեյթունցիների դիմադրությունը: Ինքնապաշտպանության ճնշումից հետո սկսվել է ճամբարում դեռևս ողջ մնացած և թաքնված տղամարդկանց «որսը»: Տիգրան Մակարյանի մայրը, քաջ գիտակցելով, որ եթե որդին մնա Շեղադիեում, անխուսափելիորեն սպանվելու է, հորդորել է նրան մեկ այլ թաքնվող գաղթականի՝ Միհրան Աղազարյանի ուղեկցությամբ փախուստի դիմել: Տիգրան Մակարյանին և Միհրան Աղազարյանին հաջողվել է ճողոպրել ճամբարից, երկար դեգերումներից հետո՝ հասնել Հալեպ ու փրկվել: Շեղադիեում հանգրվանած առաջին քարավանի 15-20 հազար հայ աքսորյալների մեծ մասին, այդ թվում՝ Տիգրան Մակարյանի ծնողներին, այլ բախտ է վիճակվել. Դեր Զորի անապատը դարձել է նրանց հավաքական գերեզմանը¹¹⁹:

118 Հավելված Բ. Զեյթունցիների զինված դիմադրության մասին հիմնական տեղեկությունները՝ ըստ աղբյուրների:

119 Միհրան Աղազարյանի հաղորդմամբ՝ 1916 թ. օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսներին Սուվար-Շեղադիե-Հասրըճա հատվածում ջարդված հայության ընդհանուր թիվը 110 000 էր (տե՛ս Աղազարեան, *Աքսորականի յուշեր*, 39): 1917 թ. փետրվարին օսմանյան կառավարության անցկացրած հաշվառման տվյալներով՝ Դեր Զորի գավառում մնացել էր ընդամենը 6 778 հայ գաղթական: Մոսուլում հաստատված հայ գաղթականների թիվը 7 033 էր (տե՛ս Ara Sarafian, *Talaat Pasha's Report on the Armenian Genocide, 1917* (London: Taderon Press by Arrangement with the Gomidas Institute, 2011), 21):

Հավելված Ա. Զեյթունցիների դիմադրության դրվագի մասին ականատես-վերապրածների վկայությունները

1. Տիգրան Մակարյանի վկայությունը

Շնտտադիւն մեր հասնելու հաջորդ օրն իսկ առավոտյան մի խումբ չերքեզներ՝ մոտ 20 հոգի, մտնելով մեր ճամբարը, հայտարարեցին, թե Օսման աղայի հրամանով մեզ հետ պետք է գա 150 տղամարդ, որոնք իրենց օրապահիկը ստանալուց հետո պետք է գնան աշխատելու ճանապարհաշինության¹²⁰ վրա: Պահանջը կարծես շատ տրամաբանական և բնական էր, որով ենթադրվում էր, թե մեզ այնտեղ բերել են ոչ թե անգործ թողնելու, այլ մեր մեջ գտնված աշխատունակ ուժը օգտագործելու համար:

Ինչևիցե, դա մեզ համոզելու համար ոչ ոք քարոզ չկարդաց և ոչ էլ հաշիվ տվեց, այլ ուղղակի մի տեսակ բռնի կերպով ում հանդիպեցին, մեկուսացրին և 155 հոգի լրացնելուց հետո հսկողության տակ տարան:

Այդ խումբը գնաց և երեկոյան չվերադարձավ: Հաջորդ առավոտյան չերքեզների ավելի հոծ խումբ եկավ և նույն պահանջը ներկայացրեց, հայտարարելով, թե խճուղանորոգման աշխատանքները կարող են մինչև մեկ ամիս տևել, որով գնացողները հետ են վերադառնալու միայն աշխատանքը լրիվ վերջացնելուց հետո:

Այդ օրը 100 հոգի տարան, նույն սիստեմով, ինչպես տարել էին առաջին օրը: Նույն պատրվակի տակ զինված խմբեր ամեն առավոտ գալիս և տանում էին՝ 150, 160 կամ 200 հոգի, ինչքան որ հարմար էին համարում, իսկ ժողովուրդը համոզվել էր, որ մի նոր խճուղի էր կառուցվում, որի վրա աշխատելու էին տանում իրենց տղամարդկանց: Մեկուսացման կանխամտածված մի թակարդ էր: Այսպես շարունակվեց 13 օր: Ամեն օր տղամարդկանց տանում էին, հայտարարելով, թե ճանապարհաշինարարությունը շարունակվում է:

Ինչքան հիշում եմ, 13-րդ օրն էր, երբ ճամբարում մի իրարանցում սկսվեց, և ժողովուրդը, նամանավանդ՝ «ճանապարհաշինության» տարված տղամարդկանց կանայք և հարազատները, սահմռկած վազում էին դեպի Խաբուր գետը: Պարզվեց, որ առավոտյան կանուխ կանայք գնացել են գետը ջուր բերելու և գետի մեջ տեսել են դիակներ՝ իրար կապված, նախ՝ վեց դիակից բաղկացած մի խումբ, ապա՝ տասը դիակից, հանձնված Խաբուրի արագընթաց ջրերին:

Ամեն ինչ պարզ էր: Ճանապարհաշինության անվան տակ գնացող տղամարդկանց ճակատագիրը հար և նման պետք է եղած լիներ, ինչ առավոտյան կանայք տեսել էին Խաբուրի ջրերում: Մի խոսքով, ոչնչացնում էին այն տղամարդկանց, որոնք երկու տարի առաջ խուսափել էին զինակոչման պատրվակի տակ կատարվող ոչնչացումից:

Լաց ու ողբ էր տիրում ամբողջ ճամբարում: Որբացած երեխաներ, այրիացած կանայք, որդեկորույս ծնողներ անեծք էին թափում այն մարդկանց հասցեին, որոնք կազմակերպել և իրագործում էին այդ եղեռնը:

Այդ օրը, մեզ անհայտ պատճառներով, ճանապարհաշինության համար տղամար-

120 Տաճկաստանում «ճանապարհաշինության գնալ» ասելով հասկանում էին «սպանդանոց գնալ» (ծանոթագրությունը՝ հեղինակի):

դիկ չպահանջվեցին մեզանից: Շատ հավանական է, որ դահիճները իրենց դիտակետից տեսել էին ճամբարում տիրող իրարանցումը և տեղեկացել էին իրենց գործած ոճիրների բացահայտման մասին: Մի խոսքով, վարագույրը բացված էր, և զգացել էին, որ ճանապարհաշինության վերաբերող հորինվածքը հայտնի էր դարձել ժողովրդին, որով գուցե մտածում էին նոր թակարդ լարել:

Այդ օրվա ամբողջ տևողության ընթացքում, խումբ-խումբ չերքեզներ, յուրաքանչյուր խումբը՝ երկու թուրք ժանդարմների առաջնորդությամբ, անընդհատ շրջում էին ճամբարի մեջ, կարծես ինչ-որ բան էին փնտրում: Այդ արտասովոր շարժումը ժողովուրդը վերագրեց այն բանին, թե դահիճները, իմանալով իրենց գործի բացվելը, եկել էին ճամբար, ցանկանալով շոշափել ժողովրդի տրամադրությունը:

Երեկոյան, երբ դեռ մութը լրիվ չէր իջել, ճամբար եկան մի խումբ զինված մարդիկ և, շրջելով ճամբարի մեջ, կարծես տեղը իմացողների նման, ջոկեցին 12-15 երիտասարդ կանանց և աղջիկների, որոնց կարգադրեցին գնալ իրենց հետ, հայտարարելով, թե իրենց սպիտակեղենը պետք է լվանան...

Կանանց տանելով պահակատուն, ի՞նչ գիտե՞՞ ամբողջ գիշեր ինչպիսի լվումների էին ենթարկել, որ անհնար է թղթին հանձնել, իսկ այդ բոլորի «գլուխգործոցը» համարել էին այն, որ հաջորդ առավոտ նրանց բոլորովին մերկ վիճակում առաջարկել էին գնալ ճամբար: Սակայն նրանցից ոչ մեկը չեկավ ճամբար: Բոլորն էլ, այլևս ավելորդ համարելով իրենց ապրելը այդպիսի եղելություններից հետո, իրենց գցել էին Խաբուր գետը և խեղդվել:

Վերոհիշյալ դեպքերի թողած տպավորությունը ժողովրդի վրա այնքան խորն էր և անջնջելի, որ մարդիկ այլևս առանց լրացուցիչ բացատրությունների կարիք զգալու, շատ որոշակիորեն տեսնում էին իրենց համար նախատեսված և սահմանված մահը իր ամբողջ ակափորությամբ և, փաստորեն, հաշվում էին իրենց վերջին օրերը: Ոչ մի ուժ այլևս ի վիճակի չէր նրանց հոգեպես կենդանացնելու և նրանց մեջ դեպի կյանք մղող ձգտում առաջացնելու:

Ճամբարում երիտասարդ տղամարդկանց թիվը շատ էր պակասել: Երիտասարդներից ոմանք փորձեցին փախչել և ազատվել այդ դժոխքից, սակայն նրանց մեծամասնությունը զոհվեց կամ չերքեզների գնդակներից կամ էլ խեղդվեց գետը անցնելու ժամանակ: Մայրերը այլևս իրենց մասին չէին մտածում. համակերպված լինելով իրենց այդ դրությանը, մահը նրանց համար ազատություն էր: Նրանց միակ ձգտումն էր համոզել իրենց զավակներին, եթե նրանք իրենց մոտ էին, որ փախչեն, և խրատում էին գետը լողանալով անցնել և գնալ դեպի Մոսուլ, դեպի Սինջար՝ քրդերի մեջ:

Որդին երբ հիշեցնում էր, թե՝ «Ա՛յ մայր, ես լողալ չգիտեմ», մայրը պատասխանում էր՝ «Որդի՛ս, այս շները ուշ թե շուտ քո գլուխը ուտելու են. լավ է փորձել և խեղդվել ջրի մեջ, քան թե այս գազանների ձեռքով սպանվել»:

Ինչպես ասել ենք, մեր ճամբարի մի կողմը՝ այն էլ լայն կողմը, ջրային պատնեշ չկար, այլ կային ցանված կորեկի արտեր, որոնց մեջ թաքնվելով, շատերը փորձեցին փախչել, որոնցից մի քանիսին հաջողվեց ազատվել: Այդ նկատելով, մեզ հսկող չերքեզները, առանց խղճահարվելու վառեցին կորեկի լայն տարածություն գրավող ամբողջ ցանքերը:

Ժողովրդի մեջ հուսահատությունը այնքան ծայրահեղության էր հասել, որ որպես մի ցայտուն օրինակ կարող եմ հետևյալը պատմել: Չեմ հիշում՝ ո՞ր օրն էր, բայց մի քան եմ հիշում, որ դրանից մի քանի օր հետո սկսվեցին սանձարձակ կոտորածները: Առավոտ էր, երբ հանդիսատես եղանք հետևյալ դեպքին: Մեր մեջ կար 60-ամյա մի ծերունի, որը հայտնի հարուստ յարփուզցի Կարապետ Գույումջյանն էր: Սա, առավոտյան մի տոպրակ ոսկի վերցնելով, ուղղակի ցանեց գետինը՝ նստած ժողովրդի մեջ, ասելով՝ փոխանակ թուրքերին մնալու՝ վերցրեք: Տարօրինակ երևույթ. ոչ ոք տեղից չշարժվեց և չհավաքեց այդ հարյուրավոր ոսկիները, միայն մի քիչ հետո կանայք հավաքեցին այդ մետաղյա դրամները և թափեցին գետի մեջ:

Մի օր՝ նույնպես վաղ առավոտյան, չերքեզների մի խումբ մտավ ճամբար տղամարդկանց հերթական հավաքը կատարելու: Նրանք անարգել բռնեցին բոլոր տղամարդկանց, ում որ հանդիպեցին, սակայն դա քիչ համարելով, խորացան դեպի ճամբարի հեռավոր անկյունը, ուր գեյթունցիներն էին տեղավորվել, որոնք, բոլորից շուտ գալով Շետտադիե, զբաղեցրել էին երկու գետերի միացման միջև գտնվող ցամաքի հեռավոր անկյունը և համեմատաբար քիչ զոհ էին տվել այստեղ:

Երբ չերքեզների զինված խումբը մոտեցավ գեյթունցիներին, հանկարծ մի քանի համազարկ լսվեց, որից հետո լռություն տիրեց: Ամբողջ ճամբարը մի ակնթաթյուն սարսափահար վեր թռավ, և շատերը վազեցին դեպի կրակոցի ձայնի կողմը, որոնց թվում և ես:

Տեսարանը անսպասելի էր, չերքեզներից ոչ ոք չէր մնացել, մոտ 25 զինված բաշիբոզուկներ փռված էին գետին, իսկ գեյթունցիները, սառնասրտությամբ մոտենալով դիակներին, նրանց վրայից փամփուշտներն ու զենքերն էին հանում: Այդ դեպքից երկու կամ երեք ժամ հետո վերջապես հինգ զինված բաշիբոզուկներ երևացին, որոնք, ըստ երևույթին, դեպքին անտեղյակ, եկել էին փնտրելու իրենց ընկերներին:

Մոտենալով այն վայրին, որտեղ փռված էին այդ սատակները, և տեսնելով եղելությունը, նրանք մի բոլոր սահմոկած մնացին, ապա անմիջապես հետդարձ անելով, «հերոսները» առանց ծպտուն հանելու վերադարձան իրենց զորանոցը, ըստ երևույթին, հաղորդելու համար այդ անակնկալը:

Այդ հինգ չերքեզների գնալուց հետո ճամբարում ստեղծվեց լարված դրություն, և մարդիկ սպասում էին այդ ընդհարման արդյունքին: Դեռ կես ժամ չէր անցել, երբ զինված ձիավորների մի հոծ բազմություն մոտեցավ ճամբարին: Նրանք, չնայած իրենց թվականապես 100-ից ավելի լինելուն, խուսափեցին անմիջապես ճամբար մտցնելուց, այլ վարանոտ թափառեցին ճամբարի շուրջը: Նրանց ընդառաջ եկավ մի հայախոս գեյթունցի և որպես պատվիրակ մի թարգմանի միջոցով յուրաքանչյուրի անունից պահանջեց այդ խմբից հեռանալ և այլևս չմոտենալ, ժողովրդին թողնելով իր բախտին: Զեյթունցին թեև ոչ մի պատասխան չստացավ, սակայն նրանք, ձիերի գլուխներն անմիջապես շուտ տալով, հեռացան իրենց եկած ճանապարհով:

Այդ օրվանից սկսած ճիշտ 14 օր մենք մնացինք անտեր և անվնաս: Ոչ ոք մեզանով չէր հետաքրքրվում կարծես: Անցնում էին օրեր առանց նոր պատահարի, և մենք փաստորեն խանձվում էինք արևի տակ, գիտակցելով հանդերձ, որ այդ երկար չէր կարող շարունակվել: Միակ նորությունը այն էր, որ չերքեզները ցամաքի կողմից մեր ճամբարի պաշարման օղակը ավելի հեռացրին, սովարացնելով պահակախումբը, որը մեզ էր հսկում: Հետաքրքիրը միայն այն էր, թե գեյթունցիները որտեղից էին ձեռք բերել այն գնեքերը, որոնցով սատկացրին մոտ 25 բաշիրոզուկ և մեզ համար էլ ապահովեցին 14 օրվա «խաղաղ» կյանք:

Պարզվեց, որ Զեյթունից հեռանալու ժամանակ իրենց ջորիների փախսների մեջ թաքցրել էին զանազան տրամաչափի գնեքեր և փամփուշտ: Տարի ու կես պահելուց հետո, Շետտադիեում չերքեզների դեմ օգտագործեցին այն գնդակները, որոնք Զեյթունում գտնված ժամանակ հատկացրել էին թուրքերի դեմ կռվելու:

Համենայն դեպս, մեր այդ անտեր և սպասողական վիճակը ընդհատվեց նրանով, որ 14-րդ օրը բազմաթիվ զինված բաշիրոզուկներ, ժանդարմներ և նույնիսկ կանոնավոր բանակի մի ստորաբաժանում ներխուժեցին մեր ճամբարը, դիմադրության չհանդիպելով, երկու մասի բաժանվեցին և գետերի ավերով մոտեցան գեյթունցիների զբաղեցրած վայրին, այսինքն՝ երկու գետերի միացման անկյունը, ուժեղ գնդակոծության ենթարկելով նրանց:

Կովի վախճանը պարզ էր, որովհետև զինված ուժերի հարաբերությունը խիստ անհամաչափ էր: Կիսագինված մի բուռ գեյթունցիներ դիմադրելու էին մինչև ատամները զինված կանոնավոր և անկանոն բանակի ստորաբաժանումների, որոնք քանակով էլ խիստ գերազանցում էին հայ քաջերին:

Զեյթունցիները մարտը ընդունեցին սառնարյուն կերպով: Սկզբնական շրջանում, հակառակ կարկուտի նման տեղացող գնդակներին, գեյթունցիները չպատասխանեցին, այլ թողեցին, որ նրանք մոտենան, ինչից հետո իրենց զրաստների փախսները օգտագործելով որպես պատենշ, սկսեցին կրակել, ձգտելով ոչ մի փամփուշտ իզուր չարձակել:

Այսպես կռվեցին մինչև վերջին փամփուշտը, ինչից հետո, արյունվա խանչալները ձեռքներին, հերոսաբար նահատակվեցին: Այս հերոսական դիմադրությունը գեյթունցիների համար նախավերջին պոռթկումն էր ընդդեմ թուրքական յաթաղանին, որտեղ իրենց անընկճելի լեռնային ազատատենչ բնավորությունն ու հոգին ցույց տվեցին, ոխերիմ թշնամուց խլելով տասնյակ կյանքեր:

Այսպիսով, վերջացավ Շետտադիեում 14 օր տևած մեր հարաբերական խաղաղ կյանքը, և երբ մութն ընկավ, ճամբարում ամեն ինչ խաղաղվել էր, քանի որ չէր մնացել ոչ մի գեյթունցի՝ դիմադրությունը շարունակելու:

Աղբյուրը՝ ՀՅԹԻ ԳՖ, բաժին 8, ֆոնդային համար 261, թղթապանակ 160, թերթեր 112-118:

2. Գարեգին Հովհաննեսյանի վկայությունը¹²¹

Քանի մը օր վերջ Խասըրճայէն փախչող երիտասարդի մը պատմածին համաձայն մենէ առաջ գացողները ամբողջ սպաննուէր էին: Երբ կ'երթան Խասըրճա, կը տեսնեն թէ անհամար արապներ մեծերով պզտիկներով իրենց կը սպասեն ոչնչացնելու համար: Քանի մը զէյթունցիներ եւ ուրիշ քաջ հայեր կը թելադրեն ժողովուրդին որ ձեռքը փայտ բռնել կրցողը դիմադրութեան պատրաստ պէտք է ըլլայ: Վրանները կը պաշարուին եւ չէջններուն պետը հրաման կ'ընէ որ ժողովուրդը դուրս ելնէ վրաններէն: Բայց ժողովուրդը համոզուած ըլլալով որ եթէ դուրս ելնէ մահը անխուսափելի է իրեն, չ'անսար հրամանին եւ աւելի ներս կը քաշուի: Չէջնները կը սկսին բոլորակի կրակ ընել վրաններուն վրայ, բայց տեսնելով որ անկարելի պիտի ըլլայ այդ կերպով դուրս հանել, քանի մը հոգիներ վրաններուն մէջ կը մտնեն եւ ժողովուրդին վրայ յարձակելով կը սկսին ծեծել դուրս հանելու համար: Ահա այն ատեն հայերը պոռ ու գոչով կը յարձակին անոնց վրայ, ոմանք բիրերով, ուրիշներ վրաններուն սիւներովը կամ այլ գործիքներով: Զէքներին կ'առնեն ու կը սկսին պատերազմի: Բայց 5-6 զէքով ինչ կրնային ընել հարիւրաւոր զինեալներու: Վերջապէս ամբողջովին կը փճանան: Խասըրճայէն եկող երիտասարդին այս պատմութիւնը սարսափեցուց մեզ:

Աղբյուրը՝ BNU/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l'histoire du génocide, P.J.1/3, liasse 52, Der Zor/Sէր Զօր, ff. 1-11: Ֆրանսերէն թարգմանությամբ՝ “L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie – Mésopotamie (1915-1916): La deuxième phase du génocide,” *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, 2 (1998), volume prepare par Raymond H. Kevorkian, 195-198:

3. Արամ Անտոնյանի գրառումներից քաղված տեղեկությունը¹²²

Ա. սէվքիյաթը այսպէսով ատեն մը կը յամենայ Սուարի մէջ, վրայ կը հասնի երկրորդը: Բայց ան չհասած, զանազան պատրուակներով աւելի քան 5 000 տղամարդիկ սպաննուած էին արդէն: Բազմութեան համախոտումին վրայ, Զէքի՝ հասկնալով որ դժուար պիտի ըլլայ այդ մարդիկը խմբովին սպաննել, նոր հրաման մը կու տայ որ մարդիկ գատուին իրենց ծննդավայրերուն համեմատ, – մարաշցի, հաճընցի, զէյթունցի, իզմիտցի, ատաբազարցի, և այլն: Ժողովուրդէն՝ նոր եկողներն ալ կը հասկնան որ այլևս ազատում չունին: Զէյթունցի տէրտէր մը և քանի մը երիտասարդներ 3 չէջն սպաննելով անոնց զէքերը կ'առնեն: Փորձ կ'ըլլայ նաև միութեարֆը սպաննելու, բայց ան կը փախչի չէջններուն մօտ: Յետոյ իսկոյն լուր կը դրկեն մօտերը՝ ագռաւներու պէս իջած և իրենց որսին սպասող արաբներուն: Ինք ու չէջնները անոնց գլուխը կ'անցնին, կը շրջապատեն գաղթականներու բազմութիւնը, կը սկսին կրակել: Արաբները բազմու-

121 Փաստաթուղթը մեզ տրամադրել է Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրենի խորհրդական Միհրան Մինասյանը: Ձեռագրի մուտքագրումը՝ Միհրան Մինասյանի:

122 Փաստաթուղթը մեզ տրամադրել է Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրենի խորհրդական Միհրան Մինասյանը: Ձեռագրի մուտքագրումը՝ Միհրան Մինասյանի:

թեան մէջ կը մտնեն և իրենց գնդաձայր ճոկաններով կը սկսին կոտորել: Ժողովուրդը, թէ հրացանաձգութենէն և թէ այդ յարձակումէն ահաբեկ, կը ցրուի ամէն կողմ: Շատեր կը սկսին փախիլ: Զէքի՝ անոնց ցրուումը տեսնելով, իսկոյն սպանողը կը դադարեցնէ, լուր կը հասնէ ամէն կողմ որ ջարդը դադարած է: Մնացողներուն երեք անգամ «Փատիշահիւմ չօք եաշա»¹²³ պոռալ կու տայ: Ասոր վրայ, ժողովուրդը կը վստահի ու ետ կը դառնայ: Մօտ 20 000 ժողովուրդ կար այդ միջոցին հոն:

Աղբյուրը՝ BNU/Fonds A. Andonian, Matériaux pour l'histoire du génocide, P.J.1/3, liasse 52, Der Zor/Տէր Զօր, ff. 53-58: Ֆրանսերէն թարգմանությամբ՝ “L’Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie – Mésopotamie (1915-1916): La deuxième phase du génocide,” *Revue d’histoire arménienne contemporaine*, 2 (1998), volume prepare par Raymond H. Kevorkian, 176-180:

4. Տիգրան Ճեպեճյանի վկայությունը

27 օր յետոյ առտու մը կանուխ դեռ չուսցած, վրաններէն քիչ մը հեռուն տեսայ, որ հազիւ 20 տարեկան երիտասարդ մը, բոլորովին մերկ, դէպի վրանները կու գար՝ զիս ճանչնալով անունս կանչեց: Երբ մօտեցաւ, գիտցայ որ այնթապցի Սըլզըրճեան Յարութիւն էր: Այս տղան զինուորականութեան փարթիին¹²⁴ յարած մեզ նախորդող կարաւանով գացած էր: Տղան պատմելու սկսաւ.– Տէր-Զորէն անցնող բոլոր հայութեան այրերը զատելով մաս առ մաս տարած են անապատները ջարդելու: Իրենց կարաւանը՝ 4 000 հոգի, տարած եմ Շետտէտէ ըստած բլուրի մը եզերքը զինուորական կէտի մը առջեւ: Այստեղ, 8-10 չեչէններ առաջարկած են հայերուն, որ Ռաս-ուլ-Այնի ճամբուն վրայ երկաթուղիի ճամբայ պիտի շինուի եւ իրենց 600 հատ կտրիճ երիտասարդ պէտք է որպէսզի երթան աշխատին: Ժողովուրդը շուարած կը մնայ, ոմանք կը նախընտրեն մերժել, ոմանք հաճոյ կ'ըլլան: Բաւական խորհելէ ետք, կ'որոշեն մերժել չեչէններուն առաջարկը եւ կռիւր կը սկսի չեչէններուն եւ հայերուն միջեւ: Հայերէն մի քանի կտրիճ երիտասարդներ ժողովուրդին կ'ըսեն, թէ ալ մեզի համար ապրելու յոյս չկայ, ուստի նախընտրելի է կռուիլ: Կը քաշեն վրաններուն ցիցերը եւ մի քանի չեչէններուն վրայ կը յարձակին 2 հատը վիրաւորելով: Զէքի փաշան հեռուն հեռադիտակը ձեռքին իր արբանեակներով կազմ պատրաստ կը սպասէր արդիւնքին: Երբ եղելութիւնը կը ստուգէ՝ հրաման կ'ընէ 200 ձիաւոր զինուորներուն եւ իր արբանեակներուն ու իր առաջնորդութեամբ ամէն կողմէն պաշարել կու տայ հայերը: Հրացանաձգութիւնը կը սկսի առտուընէ մինչեւ իրիկուն: Իրիկուն դէմ, լուրիւնը կը տիրէր, դիակներ արիւններու մէջ փռուած անապատին մէջ: Անխիղճ փաշան, մեռելներու քովը գալով այսպէս կ'ըսէր. «Գառնուկներս շատ կը ցաւիմ, որ ձեր գլխուն այս աղէտը պատահեցաւ: Հիմա Պոլսէն հեռագիր առի, որ ալ ջարդը պէտք է վերջ գտնէ, երանի թէ

123 «Թագաւորս շատ ապրի» (թուրքերէն): Սուլթանին հոված արեւշատության մաղթանք, որը կրկնվում էր պաշտոնական հանդիսությունների ընթացքում և զանազան առիթներով (ծանոթագրությունը՝ Միհրան Միխայանի):

124 Խումբ (անգլ. party բառից):

այս հրամանը առտուն գար, ամենքդ ալ կ'ազատուիք: Եթէ ձեր մէջ ողջ մնացողներ կան, թող ելլեն եւ այս ներումին արժանանան»: Այս խօսքերուն վրայ միամտաբար հաւատացող 10-15 մարդիկ, որոնք դիակներուն տակ պահուրտած էին, ոտքի կ'ելլեն: Արիւնարբու գազանը բոլորն ալ կը գնդակահարէ: Ասով եւս չի գոհանար, ձիաորներուն կը հրամայէ, մեռելներուն վրայէն 3-4 անգամ կոխկրտելով անցնին, որպէսզի եթէ ողջ մնացողներ կան, բոլորն ալ ոչնչանան: Մի միայն չորս երիտասարդներ չհաւատալով փաշային խարդախ խօսքերուն, մեռելներուն տակ պահուրտած գիշերանց կը յաջողին փախչիլ Սուր՝ մեր քովը եւ եղելութիւնը պատմել: Այս խումբէն մի միայն չորս հոգի ազատուած էին:

Աղբյուրը՝ Տիգրան Ճեպէճեան, *Ապրուած օրեր հայասպանութենէն (Տէր Զօր, 1915)* (Հալէպ, 2001), 16-17:

Առտու մը մեր վրաններէն քիչ մը հեռու, երիտասարդ մը տեսայ, հագի քսանամեայ, բոլորովին մերկ. մօտեցաւ ինձի. զիս ճանչցաւ, անունս տուաւ. ես ալ զինք ճանչըցայ. Այնթապցի Յարութիւն Սըլզըրճեանն էր, զինուորականութեան փարթիով Բաս-իւ-Այն գացողներէն: Ու պատմեց թէ ինչպէս 4 000 հոգի տարած են Շէտտատիէ ըսուած բլուրին մօտ զինուորական կայան մը եւ առաջարկած որ 500 երիտասարդներ Բաս-իւ-Այն երթան երկաթուղիի շինութեան համար. թէ ինչպէս քանի մը քաջորդիներ ընդվզած են եւ կռիւի բռնուած խաբերայ չէջններու հետ. թէ ինչպէս վրաններու ցիցերը գէնք ըրած դիմած են ինքնապաշտպանութեան, ի վերջոյ պաշարուելով երկու հարիւրէ աւելի ձիաոր չէջններէ, նոյնինքն Զէքիի հրամանատարութեան տակ, եւ գնդակահարուած համազարկային կրակով. թէ ինչպէս սրիկայ Զէքի շրջած է դիակներու մէջ ու ողջ պահուրտածները եւ վիրաւորները ոտքի կոխան ըրած ձիերու:

Օր մը յետոյ երեք երիտասարդներ եւս, դիակներու տակ մնալով ազատուածներ, եկան Սուվար եւ կրկնեցին նոյն պատմութիւնը: Զորս հազարէ միայն չորս հոգի էին վերապրողները...

Աղբյուրը՝ Տիգրան Ճեպէճեան, «Տէր Զօրի Սպանդը», *Հայ Անթէպ* 6, թիւ 2 (18) (1965), 15-16:

5. Նազարեթ Մուրադյանի վկայությունը

Մերադից (Մարատ) վերջին քարավանով գնացել եմ Սուվար: Երբ իմացել եմ մյուդիւրի հետ բանակցությունների մասին, որոշել եմ փախչել, և մեր գալուց հետո երրորդ օրը ինձ դա հաջողվել է: Այնտեղ իմ կարճատև գտնվելու ընթացքում եկել էր 20 վիրավոր, որոնք նախորդ քարավանի մաս էին կազմում: Նրանցից մի քանիսը իմ հայրենի Զեյթուն քաղաքից էին: Այդ քարավանը՝ հիմնականում Մարաշի շրջակայքի բնակիչներ՝ ընդհանուր մոտ 15 000 մարդ, Սուվարից բերվել էր Շեդադիէ: Քարավանին հետևել է Դեր էլ Զորի մութեսարիֆը՝ վրան խփելով նրանից մոտ մեկ ժամ հեռավորության վրա: Այնտեղից երեք ձիավոր ժանդարմի է ուղարկել՝ բանվորների հատուկ գումար-

տակ կազմավորելու և այդ նպատակով տղամարդկանց իրենց ընտանիքներից բաժանելու հրամանով: Տղամարդիկ պատասխանել են, որ իրենք բոլորը ցանկանում են հողային աշխատանքների մեկնել իրենց կանանց ու երեխաների հետ և հրաժարվել են բաժանվել միմյանցից: Երկու կողմերն էլ պնդել են իրենց պահանջները, և երբ ժանդարմները սկսել են մտրակներով ծեծել տղամարդկանց, տղամարդիկ սաստել են նրանց՝ ուժեղ ծեծելով և առանց գնքի հետ քշելով: Մի քանի ժամ անց երեք նոր ժանդարմներ են եկել մութեսարիֆի հրամանով, որ գնքերը պետք է անհապաղ վերադարձվեն, այլապես բոլորը մահվան կենթարկվեն: Ժողովուրդն արդեն կորցրել էր հույսը և, հավատալով, որ դեռ կարող է ինչ-որ կերպ պաշտպանվել, սուրհանդակներին հետ է ուղարկել բացասական պատասխանով: Գիշերն անցել է: Հաջորդ առավոտ ժողովուրդը նշել է իր վերջին օրը. մարդիկ աղքատներին են բաժանել իրենց սննդի մնացորդները և մորթել լծկան անասունները ընդհանուր մատաղի ճաշի համար: Քահանաները պատարագ են մատուցել և հաղորդություն տվել: Կեսօրին 200 ժանդարմ՝ արաբների և չերքեզների ուղեկցությամբ, շրջապատել է ճամբարը: Սկսել են բոլոր կողմերից կրակել մարդկանց վրա: Սկզբում մարդիկ պաշտպանության չեն դիմել. շատերն ընկել են: Բայց երբ նրանք ավելի են մոտեցել, հայերը սկսել են օգտագործել ժանդարմներից խլած գնքեր: Ժանդարմները նահանջել են, ապա նորից առաջ գնացել և հետ մղել հայերին: Հայերը իրար մոտ էին կանգած՝ թույլ տալով, որ փամփուշտների կարկուտը լցվի իրենց վրա: Ժանդարմները կողքից ճանապարհ են թողել դեպի գետ, և շատերն իրենց մահն են գտել ջրի մեջ, ոմանց էլ հաջողվել է գետը լողալով անցնել և փախուստի դիմել:

Աղբյուրը՝ *The Armenian Genocide. Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916*, Edited by Wolfgang Gust (New York-Oxford: Berghahn Books, 2014), 676-677:

6. Հարություն Գալաջյանի վկայությունը

Դահիճներու զանազան խորամանկութիւնները, հնարքները եւ սպառնալիքները անգոր կը մնան այդ մարդիկը կիներէն գատելու եւ ճամփայ շինել տալու դրկելու: Երեք օր շարունակ մարդասպանները ամէն միջոցի կը դիմեն գաղթակայանի հայերը համոզել ջանալու, որպէսզի հնազանդին կառավարութեան կտրուկ հրամանին, բայց չեն յաջողիր եւ վերջնական պատասխանին կը սպասեն չորրորդ օրը, այլապէս բռնի ուժով գատելու համար էրիկ մարդիկը կիներէն, չաղա-չոճուխներէն:

Միեւնոյն երրորդ օրուան գիշերը, գաղթակայանի բոլոր երեւելի մեծերը, խելահասներն ու փորձառու մարդիկ, ազդեցիկ եւ աչքառու դէմքերը իրարու մօտիկ գալով ժողով կը գումարեն: Այդ ժողովին կը հրաւիրեն շատ մը մայրեր ու փորձառու տիկնայք փափկասունք եւ օրուայ ծանր ու դժնդակ կացութիւնը պարզելով բոլոր ներկաներուն կ'ուզեն յաջորդ օրը վերջնական պատասխանը տալ արիւնկզակ ու արիւնոռուշտ դահճապետներուն: Մինչ այդ արի ու բարի հայ մայրերը ընդոստ ոտքի կը կանգնին եւ բարձրադաղակ ու խիզախ կը յայտարարեն. «Մենք չենք ուզեր մեր ամուսիններէն, մեր սիրելիներէն բաժնուիլ եւ սպաննուիլ, անարգուիլ ու անպատուիլ. կամ բոլորս

միասին կը ջարդուինք կամ բոլորս միասին կ'ազատինք: Չէ, չենք ուզեր դահիճներու անարգ ու անպատիւ լուծին ենթարկուիլ»:

Այդպիսով խառն ժողովը կ'որոշէ մերժել կառավարական վերջին կտրուկ վերջնագրին, եւ կը ցրուին ամէն մէկը իր սիրելիներուն, իր հարազատներուն մօտ:

Հորդորդ օրը, առտուն կանուխ, դահճապետերը երեւնալէն առաջ, գաղթակայանին մէջէն կարգ մը յանդուգն եւ խիզախ կտրիճներ գաւազաններով, մահակներով եւ բիրերով զինուած անմիջապէս կը յարձակին իրենց մօտիկը պահակ եղող ժանտարմաններուն վրայ եւ լախտի ու գաւազանի հարուածներով անոնց գետին տապալելով իսկոյն անոնց գէնքերը կը գրաւեն եւ դիրք կը բռնեն զիրենք պաշարողներուն դիմաց: Գաղթակայանի ուրիշ մէկ մասին վրայ Ֆոնուզի Ալաճաճեան քաջ ու անուանի գերդաստանէն քանի մը աջագեղ կտրիճներ եւ մէկքանի հատ ալ հաճընցի խիզախ երիտասարդներ, նոյն սիստէմով քանի մը չերքէզներ գետին կը տապալեն եւ անոնց գէնքերը կողոպտելով անոնք ալ դիրք կը բռնեն, իրենց պաշարող դահիճներուն դիմացը եւ կը դիմեն ինքնապաշտպանութեան:

Արինաճարաւ դահճապետերը այլեւս տեղեակ ըլլալով գաղթականներու ինքնապաշտպանութեան, ընդվզումի վճիռին՝ անմիջապէս հրաման կ'արձակեն յարձակիլ գաղթակայանին վրայ: Եւ հազարներով ու հազարաւորներով զինուած, անօթի ու ալան թալանի սպասող անկանոն ուժերը կը յարձակին գաղթականներու վրայ եւ անխնայ կը կոտորեն, կը սպանեն, կը ջարդեն ծեր թէ մանուկ, կին թէ նորածին եւ չեն ձգեր ոչ մէկը ողջ, որ ճողոպրի, ազատի:

Ահռելի ջարդը կը սկսի: Պաշարողներէն դէպի Խապուր գետը նետուողները տեղն ու տեղը կը գնդակահարուին, դէպի անապատի խորերը փախչողները արաբական ձիաւորները կը հալածեն եւ իրենց կեռ թուրերով անոնց գլուխները կը հնձեն, միշտ հետապնդելով ուրիշ փախչող մը, ուրիշ ճողոպրող մը:

Աղբյուրը՝ Յարութին Գալայճեան, *Միլիոնէն մեկը: Յեղասպանութեան Ականաւորեալ Չէյթունցի Պարանիի Մը Յուշերը* (Պէյրութ, 2018), 40-42:

7. Սամվել Սահակի վկայությունը

Որքան կը յիշեմ, երկու օր յետոյ հասանք Միւվար գաւառակը եւ մեր վրանները զարկինք այս անգամ Խապուրի (Խապուր գետ) եզերքը: Երբ հոն հասանք, արդէն շատ-շատեր «հայրենի օճախը վերադարձողներէն» մեզմէ առաջ իրենց վրանները զարկած էին: 7-8 օրուան ընթացքին արդէն 70-80 հազար հոգիներ.... Վրանաքաղաք մը դարձեր էր Միւվարի անապատը, բոլորն էլ անշուշտ «վերադարձողներ»: Ո՞ր արդեօք, դէպի... հող: Չէ որ հող էինք եւ հող պիտի դառնայինք: Մեր առաջին ճամբորդութենէն տարբերութիւնը այս էր որ մեր արդի «պահապանները» Չէչէններ¹²⁵ էին, որոնցմէ

125 Չէչէնները չերքէզանման են եւ իրենց քրտախառն բարբառ մըն է: Տէր Զօրի կուսակալն ալ Չէչէն էր, որ նախ քան կոտորածը բոլոր պաշտօնեաները եւ զինուորները Չէչէններով փոխարինեց: Լսածիս համաձայն, Չէյթունցիներուն ջարդին ինք անձամբ ներկայ գտնուած է, բայց դժբախտաբար, Չէյթունցիները գէնք չեն կրցած ձեռք անցընել եւ այդ ըմբոստութեան ծագումին անմիջապէս յաջողեր է կծիկը դնել:

շատերը աղճատ թուրքերէն մը կը խօսէին: Գիշերը մինչեւ ուշ ատեն արթուն էինք: Արդէն երեխաներու ճիչերը խառնուած մեզմէ ոչ հեռու գտնուող ջրհանին ճոխչին եւ մեր սարսափի նախազգացումին, կը վանէին մեր աչքերէն հանգստաբեր քունը: Ինչո՞ւ քնանալ, չէ որ հեռու չէր այն ժամը երբ յալիտեան պիտի քնանայինք եւ պիտի արժանանայինք «ընդ արդարսն դասուելու»...

Եւ ահա զարհուրելի գիշերը: Այդ գիշեր ջրհանին ձայնը յանկարծ դադրեցաւ: Երբ առաւօտուն մեզմէ կ'երթան քանի մը հոգի հետաքրքրութեան համար, կը տեսնեն որ 3-4 դիակներ կառչած են ջրհանին մեծ անիւին, կարծես *վայրկեան մը լռութիւն* պարտադրելու համար: Ջրհանը ժամերէ ի վեր լուռ կանգ էր առած:....

Կը հասնեն դիակները եւ կը տեսնեն զարհուրելին, անպատմելին,– յօշոտած դիակներ: Մեր Սիւվար եղած ժամանակ նոյն ճանապարհէն անցած էր Զէյթունցիներուն կարաւանը: Երբ կը հասին Պոսէրա (բուն գողգոթան), կը հասկնան թէ պիտի խողխողոյին, գիշերանց կը յարձակին ոստիկան-Զէյէններուն վրայ, կը խլեն անոնց հրացանները եւ կը սկսին կրակ տեղալ: Բայց քիչ յետոյ օգնական ուժեր հասնելով կը յաջողի բնաջնջել կարաւանը:

Այդ միեւնոյն օրը Զէյթունցիներէն վիրաւոր մը կը ճողոպրի սպանդանոցէն եւ կը հասնի Սիւվար եւ կը պատմէ եղելութիւնը քանի մը հալերու: Դժբախտութիւնը հոն էր որ Զէյէնները անմիջապէս ձիաւոր կը դրկեն Սիւվար եւ հարիւրեակ մը Զէյէններ եւս կ'աւելցուին ոստիկանական ուժին վրայ: Բայց վրանակայանը տակն ու վրայ եղած էր, շատեր բարերար մթոթեան կը սպասէին: Երբ մութը կոխեց, շատերը փախան: Այդ գիշեր մինչեւ լոյս հրացանաձգութիւնը շարունակուեցաւ: Ցարդ ոչ ոք գիտէ թէ հազարաւոր փախչողներէն քանի հոգի ազատեցան:

Աղբյուրը՝ Սամուէլ Սահակ, «Յուշեր Տէր Զօրի սպանդանոցէն», *Յառաջ օրաթերթ*՝ ազգային, քաղաքական, գրական (Փարիզ), 16 մարտ 1934, 2:

8. Զէյէն ջարդարար Մահմուդ բեկի պատմածները¹²⁶

.... Բէս-իւ-Այնի մեր ցեղակից Գայմագամը մասնաւորապէս զիս կանչել տուաւ եւ ըսաւ թէ ժամանակն է գործի սկսելու, ահաւասիկ ասպարէզը բաց է, պաշտօնապէս հրահանգ ընդունած եմ կեաւորները բնաջինջ ընելու, վստահելի անձ մըն ես, հաւաքէ քաջերդ, ահաւասիկ քեզի նամակ մը Տէր Զօրի Մութասարըֆին ուղղեալ, հրամաններն անկից կը ստանաս: Անմիջապէս պատրաստուեցայ երկու հարիւր հեծեալներով ու յաջորդ օրը ճամբայ ինկայ Տէր Զօր: Կեաւորները հետապնդուիլ սկսան: Առաջին անգամ ըլլալով՝ սկսանք քաղաքէն դուրս վրաններու տակ ապրող կեաւորները ջարդել: Ոստիկանութիւնը տուաւ ինձի ամէն լիազօրութիւն, կրնայի ընել ամէն ինչ: Անմիջապէս կամուրջէն անցայ, պաշարեցի տասը հազարանոց վրաններու հայութիւնը իմ 200 հեծեալներով: Կեաւորները կրնային զէնք ունենալ: Անմիջապէս խուզարկութեան սկսանք: Խուզարկութիւնը նպատակ ունէր զէնք, դրամ, ամէն տեսակ ապրանք, գեղանի կիներ յափշտակել:

126 Գրի է առել Նշան Մաթոյանը 1918 թ. մարտի 18-ին:

Խուզարկութեան սկսանք, ատրճանակներով կրակ բացին մեր վրայ: Եղբորորդիս, Ապտ էլ Քէրիմ եւ իմ ամենահաւատարիմ ծառաներէս 4-5ը զարնուեցան: Այս պատճառաւ էր որ ռիսերիմ թշնամիսին ըլլալ երդուեցայ այս կեալուրներուն: Ձէնքի դիմեցինք ու անոնց վրայ կրակ բացինք չորս կողմէ: Հոն ներկայացան Միթասարըֆը, ոստիկանութեան պետը եւ ժանտարմներ, որոնք մեզի օգնեցին: Աղաղակներ, վայնասուններ: Չորս ժամ անընդհատ կրակէ վերջ սուրերով, թուրերով իջանք: Այդքան հարստութիւն, այդքան շքեղութիւն երբեք չէինք տեսած: Ծերեր, երիտասարդներ, կիներ, մանուկներ ամէնքը մեր ոտքին տակն էին, մին կ'աղաղակէր, մին կու լար, մին հոգեվարքի մէջ, միւսը արդէն իսկ անշնչացած: Այս աշխատանքը մեզի շատ սուղ արժեց, որովհետեւ դժուարին գործ էր մէկ առ մէկ կողոպտել, խուզարկել եւ գիշերուան մութին մէջ գեղանի կիներ փնտռել: Բայց ամէն ինչ կատարեցինք յաջողութեամբ: Կէս գիշերը անցեր էր, երբ քաշուեցանք:...

Աղբյուրը՝ *Տէր Զօր: Հեղինակ՝ Աղէտէն վերապրողներ* (Փարիզ, տպ. Պ. Էլէկեան, 1955), 230-232:

Հավելված Բ. Հեյթունցիների գինված դիմադրության մասին հիմնական տեղեկությունները՝ ըստ արդյուրների

Դրվագ	Տիգրան Մակարյան	Գարեգին Հովհաննեսյան	Արամ Աստուկյան	Տիգրան Ճեպեճյան	Նազարեթ Մուրադյան	Հարություն Գալստյան	Մամվեկ Սահակ	Մահմուդ բեկ
Դեր Զորից մեկնած առաջին քարավանի աքսորյալների թիվը	Տասնյակ հազարներ	~127	20 000	4 000	15 000	30 000	-	-
Դիմադրության նախաձեռնողներն ու հիմնական մասնակիցները	Զեյթունցիներ	Զեյթունցիներ	Զեյթունցիներ	-	Զեյթունցիներ	Զեյթունցիներ	Զեյթունցիներ	-
Դիմադրության վայրը	Շեղաղիե	Խաաղըճա	Սուկար	Շեղաղիե	Շեղաղիե	Շեղաղիե	Բուսեյրա	Դեր Զորի շրջակայք
Դիմադրության պատճառը	Աշխատանքային գումար-տակներում տոլամարդկանց հավաքված	-	-	Աշխատանքային գումար-տակներում տոլարդկանց հավաքված	Աշխատանքային գումար-տակներում տոլարդկանց հավաքված	Աշխատանքային գումար-տակներում տոլամարդկանց հավաքված	-	-
Դիմադրության ճշմարիտ գավառապետ Սալիե Զեքիի մասնագիտությունը	-	-	Հիշատակվում է:	Հիշատակվում է:	Հիշատակվում է:	-	Հիշատակվում է:	Հիշատակվում է:

127 Արևուրդ տեղեկության փ հաղորդում:

Դրվագ	Տեղի վայրը	Մեղադրյալի անունը	Գործընկեր անունը	Մեղադրյալի անունը	Տեղի վայրը	Մեղադրյալի անունը	Մեղադրյալի անունը	Մեղադրյալի անունը	Մեղադրյալի անունը	Մեղադրյալի անունը
Զեյթունիների ունեցած հրազենի ծագումը	Բերվել է Զեյթունից, իսկ ինքն է ժամ- նախնայինը:	Իսկ ինքն է ժամ- նախնայինը:	Իսկ ինքն է ժամ- նախնայինը:	Իսկ ինքն է ժամ- նախնայինը:	Իսկ ինքն է ժամ- նախնայինը:	Իսկ ինքն է ժամ- նախնայինը:	Իսկ ինքն է ժամ- նախնայինը:	Իսկ ինքն է ժամ- նախնայինը:	Իսկ ինքն է ժամ- նախնայինը:	Իսկ ինքն է ժամ- նախնայինը:
Դիմադրու թյան տևողությունը	14 օր	-	-	-	Առնվազն 2 օր	Առնվազն 2 օր	Առնվազն 4 օր	-	-	-
Դիմադրության ճշմարտության մասին գրավոր թղթի միջոցով	-	-	-	-	200 հեծե- լազորային ժամադրու- մներ, նաև արարների ու չեղման օգնական զորային ներ	200 հեծե- լազորային ժամադրու- մներ, նաև արարների ու չեղման օգնական զորային ներ	«Հազարնե- րով և հազա- րադրոշմով զինված, անօթի ու ալան թալա- նի սպառող անկանոն ուժեր»	-	-	200 հեծե- լազորային ժամադրու- մներ
Քաղաքացիների կո- րուստները ¹²⁸	25 զոհ	Առնվազն 3 զոհ	Առնվազն 2 վիրավոր	Առնվազն 3 զոհ	Առնվազն 2 վիրավոր	Առնվազն 3 զոհ և/կամ վիրավոր	-	-	-	5-6 զոհ
Հայերի կորուստ- ները ¹³⁰	3-4 հազարից ոչ պակաս	-	5 000	5 000	4 000	-	-	-	-	-

128 Նախքան վերջին մարտը, որի ընթացքում սպանված զարդարների թվի մասին մեզ հասանելի աղբյուրներում հիշատակում չկա:

129 Աղբյուրը նշում է խլկած զենքի բանակը. ենթադրում ենք, որ զարդարների կորուստները պետք է համապատասխանեն այդ թվին:

130 Դիմադրությունից առաջ, դրա ընթացքում և դրանից հետո բոլոր սպանված տղամարդկանց թիվը:

ARMED RESISTANCE ATTEMPT OF DEPORTED ARMENIANS FROM ZEITUN IN DER ZOR DESERT

Robert A. Tatoyan

Armenian Genocide Museum-Institute Foundation, Armenia

The article covers the history of an exceptional episode of self-defense of Armenians during the second stage of the Armenian Genocide, the armed resistance of Armenians from Zeitun in one of the caravans of Armenian exiles driven to the desert after the liquidation of the Der Zor concentration camp in the summer of 1916.

The sources of the work are the testimonies of survivors, who witnessed the events, especially the unpublished memoirs of Tigran Makaryan kept in the scientific funds of the Armenian Genocide Museum-Institute.

According to sources:

1. The resistance took place in the first half of August 1916 in the Shedadieh concentration camp.
2. The immediate cause of the resistance was the attempt to recruit men into labor battalions.
3. The resistance lasted for two or three days was cruelly suppressed.
4. The number of Armenian men who directly participated in the resistance was around 100-120, of which about a third had firearms.
5. 200 cavalry gendarmes, as well as auxiliary bands of Arabs and Circassians joined the suppression of resistance. At least 8-10 gendarmes were killed during fight.
6. Der Zor governor Salih Zeki personally directed the suppression of the resistance.

Key words: Armenian genocide, Der Zor, Shedadieh, Zeitun, resistance, deportation, concentration camp.

ПОПЫТКА ВООРУЖЕННОГО СОПРОТИВЛЕНИЯ ДЕПОРТИРОВАННЫХ АРМЯН ИЗ ЗЕЙТУНА В ПУСТЫНЕ ДЕР ЗОР

Роберт А. Татоян

Фонд «Музей-институт Геноцида армян», Армения

В статье освещена история исключительного эпизода самообороны армян во время второго этапа геноцида – вооруженного сопротивления армян Зейтуна в одном из караванов армянских депортированных, согнанных в пустыню после ликвидации концентрационного лагеря в Дер Зоре летом 1916 года.

Источниками работы являются свидетельства выживших, которые были свидетелями событий, в частности неопубликованные воспоминания Тиграна Макаряна, хранящиеся в научных фондах Музея-института Геноцида армян.

По данным источников:

1. Сопротивление произошло в первой половине августа 1916 года в концентрационном лагере у Шедадие.

2. Непосредственной причиной сопротивления была попытка насильственного рекрутирования мужчин в трудовые батальоны.
3. Сопротивление, продолжавшееся два-три дня, было жестоко подавлено.
4. Число армянских мужчин, непосредственно участвовавших в сопротивлении, составляло около 100-120 человек, из которых около трети имели огнестрельное оружие.
5. К подавлению сопротивления присоединились 200 кавалерийских жандармов, а также вспомогательные банды арабов и черкесов. В ходе боя было убито по меньшей мере 8-10 жандармов.
6. Губернатор Дер Зора Салих Зеки лично руководил подавлением сопротивления.

Ключевые слова: Геноцид армян, Дер Зор, Шедадия, Зейтун, сопротивление, депортация, концентрационный лагерь.

REFERENCES

1915: *Աղէտը եւ վերածնունդը: Հեղինակ՝ Աղէտէն վերապրողներ* [1915. The Calamity and Revival. Authors – Survivors from Calamity]. Paris, 1952;

Տէր Զոր: Հեղինակ՝ Աղէտէն վերապրողներ [Der Zor. Authors – Survivors from Calamity]. Paris, 1955;

Aghazarian, Mihran. *Աքսորականի յուշեր* [The Memoirs of Exilee]. Adana, 1919;

Akuni, Sepuh. *Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը* [The History of the Massacre of Million Armenians]. Constantinople, 1920;

Andonian, Aram. *Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները եւ Թալէաթ փաշա* [The Great Crime. The Recent Armenian Massacres and Taleat Pasha]. Boston, 1921;

Avakyan, Arsen. «Զերթեգական ջոկատների մասնակցությունը 1915 թ. հայերի ցեղասպանությանը» [The Participation of Circassian Bands in the Armenian Genocide of 1915], *The Issues of the History and Historiography of the Armenian Genocide* 4 (2001), 29-35;

Chepechian, Tigran. *Սպրուած օրեր հայասպանութենէն (Տէր Զոր, 1915)* [Days Lived from the Armenian Killings (Der Zor, 1915)]. Aleppo, 2001;

Chepechian, Tigran. «Տէր Զորի Սպանդը» [Der Zor Slaughter]. *Hay Antep* 6, № 2 (18) (1965), 11-18;

Galaychian, Harutyun. *Միլիոնէն Մէկը: Յեղասպանութեան Ականատես Զէյթունցի Պապանիի Մը Յուշերը* [One Among the Million. The Memoirs of Young Man from Zeitun, the Witness of the Genocide]. Beirut, 2018;

Galustian, Grigor. *Մարաշ կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Զէյթուն* [Marash or Germanik and Heroic Zeitun]. 2nd Edition, New York, 1988;

Kaiser, Hilmar. *Դեյր Էզ-Զորի խաչողիներում: Մահ, վերապրում և ընդհատակյա մարդասիրական դիմադրություն Հալեպում 1915-1917 թթ.* [In the Crossroads of Deir ez-Zor. Death, Survival and Underground Humanitarian Resistance in Aleppo in 1915-1917]. Yerevan, 2015;

Minassian, Mihran. «Արամ Անտոնեան եւ Հայոց ցեղասպանութեան վաւերագրումի իր հաւաքական աշխատանքը Հալեպի մէջ», *Միրիահայերի հիմնահարցեր. պատմու-*

թյուն և արդիականություն: Գիրաժողովի նյութերի ժողովածու [“Aram Antonyan and His Work on Collection of Documents on the Armenian Genocide in Aleppo,” in *Problems of Syrian Armenians. History and Modernity. Conference Proceedings*]. Yerevan, 2021, 139-158;

Minassian, Mihran. «Արամ Անտոնյանի անստիպ գրառումները Տէր Զորի կոտորածներուն մասին» [Aram Antonian's Unpublished Records on Massacres in Der Zor], *Haigazian Armenological Review*, volume 35, 685-764;

Poghosyan, Haykaz. *Զեյթունի պատմությունը 1409-1921 թթ.* [The History of Zeitun 1409–1921]. Yerevan, 1969;

Sahak, Samuel. «Յուշեր Տէր Զորի սպանդանոցէն» [Memoirs from Der Zor Slaughter]. *Haratch* (Paris), 16 March 1934;

Tatoyan, Robert. *Կիլիկիահայության թիվը Հայոց ցեղասպանության նախօրյակին* [The Number of Cilician Armenians on the Eve of the Armenian Genocide]. Yerevan: AGMI, 2021;

Vardan, Levon. *Ժամանակագրութիւն հայկական տասնհինգի* [Chronology of the Armenian 1915]. Beirut, 1975.

Հեղինակի մասին

About the Author

Об авторе

Ռոբերտ Ա. Թատոյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, «Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ» հիմնադրամի Հայոց ցեղասպանության արդյուրագիտական ուսումնասիրությունների բաժնի ավագ գիտաշխատող:

Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակին արևմտահայության վիճակագրություն և ժողովրդագրություն, արևմտահայ հասարակական, կրթական, մշակութային և կրոնական կյանք:

Էլ. փոստի հասցե՝ r.tatoyan@genocide-museum.am

Robert A. Tatoyan, PhD in History, Senior Researcher at the Department of the Armenian Genocide Source Studies, Armenian Genocide Museum-Institute Foundation.

Research fields: Western Armenian population statistics and demography on the eve of the Armenian Genocide, Western Armenian public, educational, cultural and religious life.

E-mail: r.tatoyan@genocide-museum.am

Роберт А. Татоян, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Отдела источниковедческих исследований Геноцида армян Фонда “Музей-институт Геноцида армян.”

Область исследований – статистика и демография западных армян накануне геноцида, общественная, образовательная, культурная и религиозная жизнь западных армян.

Эл. почта: r.tatoyan@genocide-museum.am